శ్రీ

అమరుకావ్యమ్.



సంపూర్ణాంధ్ర సంస్కృత వ్యాఖ్యలతో

వేదము - వేంకటరాయశాస్త్రి చేత

స్వకీయ

జ్యోతిష్మతీ

ముద్రాక్షరశాలయందు

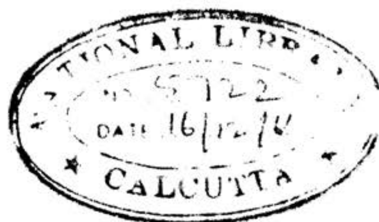
ముద్రింపఁబడినది.



మదరాసు.

1909.

వెల 1 రూ.]



అవతారిక.

ఇట్లు ఐతిహ్యము కలదు:—

శ్రీమచ్ఛంకరభగవత్పాదులవారు ఉభయభారతి యడిగినస్మరశాస్త్రవిషయప్రశ్నలకు ఉత్తరంబు నొసంగుటకై ఆతత్త్వము నెఱుంగ సమకట్టినవారై మండనమిశ్రాశ్రమమునుండి సమీపనగరమునకుం బోవుచు, మధ్యేమార్గము తత్కాలమున మృతుండై యున్న యమురుకమహారాజ దేహముం గాంచి, సమీపమున నిజదేహమునకు ఒకానొకగుహలో శిష్యులను కాపు ఉంచి, తాను ఆ మహారాజు దేహమందు పరకాయప్రవేశము చేసి, పట్టమహిష్యాది సుందరాంగనలతో విహరించుచుండిరి. మున్ను మహారాజు మృతుండగుటయు, వెండియు సజీవుండగుటయు, తదనంతరశృంగారచర్య లోకోత్తరసిద్ధప్రతిభాధురంధరం బగుటయును, పట్టమహిషి కనిపెట్టినదై, ఎవఁడో మహాపురుషుఁడు యోగమహిమచే మహారాజదేహప్రవిష్టుండై యున్నాఁడని యూహించి, ఆతనిని రాజదేహమందు నిలుపఁ దలంపు గలదై, తదీయపూర్వదేహమును దహించుటయే యందులకు ఉపాయంబుగా నెంచి, దేశమందెల్ల మృతశరీరము ఏజంతువుది గాని కనంబడినంతనే దానిని దహింపవలసినట్లుగా మంత్రులకు నానతి యొసంగెను. అట్లు వారు దేశ మెల్లం ద్రిమ్మరుచు శవంబులను దహించుచు క్రమంబున పూర్వోక్తగుహకు వచ్చి జగద్గురుదేహముం గాంచి దానిని దహింప సమకట్టిరి. అది యోగిదేహము గాని మృతకళేబరము గాదనియు దానిని దహింపం జన దనియు శిష్యు లెంత వేడికొన్నను రాజభటులు సరకుగొనరైరి. అంత నాశిష్యులలోఁ గొందఱు రాజధానియందలి శ్రీజగద్గురువునకు ఈవృత్తాంతము నెఱుకపఱచువారై గాయకవేషంబుల రాజాస్థానిం జొచ్చి

తత్త్వమసి, తత్త్వమసి, తత్త్వమసి, రాజన్."

అని తాళము వాయించుచు పాడం దొడంగిరి. ఆసంకేతంబున శ్రీ జగద్గురువు హెచ్చరికం జెంది, యోగదృష్టిచే వర్తమానం బెఱింగి, దేహదాహంబు నోర్చి, లోకానుగ్రహార్థము శృంగారప్రతిపాదకం బయినయీ లోకోత్తరమహాద్భుతప్రబంధంబును నైశంబ రచియించి రాజదేహముం ద్యజించి, నిజదేహముం బ్రవేశించి, యుభయభారతికడకుం జని, యామెను స్మరశాస్త్రవాదమందు జయించిరి.—

ఆవిధంబున దేహదాహము నోర్చి యీయద్భుతగ్రంథమును ఇంచుక కాలములోనే రచించినందున

"కవి రఘురః, కవి రమురః,
కవి ద్విహా చోరో, మయూరా శ్చ;
అన్యే కవయః కపయః,
చాపలమాత్రం పరం దధతే."

అని యాభాణకము కల దనియు, ఒజ్జలు వక్కాణింతురు.

పూర్వోక్తపరకాయప్రవేశవృత్తాంతము శ్రీమాధవీయశంకరదిగ్విజయమందు నవమ దశమ సర్గలయందు వర్ణితమై యున్నది. కాని అందు ఏతద్గ్రంథనిర్మాణప్రస్తావము లేదు.

ఏతద్గ్రంథకర్త ఎవ్వఁడయిన నగుఁగాక; ఈయైతిహ్యమువలన, నాతఁడు శ్రీజగద్గురువునకు సమకాలమువాఁడుగా నుండఁబోలు నని యూహింపఁ దగియున్నది. హిందూదేశపూర్వచరిత్రమార్గణులు శ్రీజగద్గురుకాలము క్రీ. శ. 820 సంవత్సరములప్రాంతముగా నిర్ణయించి యున్నారు.

పీటర్సను పండితుఁడు స్వర్ణకారకులాలంకార మయినయొకానొక మహాకవి యీగ్రంథమును రచియించె నని తెలుపుచు అందులకుం బ్రమాణముగా నొకానొకవ్యాఖ్యానమునుండి

"విశ్వప్రఖ్యాత నాడిన్ధమకులతిలకో విశ్వకర్మాద్వితీయః"
అను ప్రతీకము నుదాహరించి యున్నాడు.

ఇందలి శ్లోకములు క్రీ. శ. 9 వ శతాబ్దియం దుండినయానందవర్ధ నాచార్యులచేత ధ్వన్యాలోకమందు ఉదాహృతములై యున్నవి.

రసోత్తరంగ మయిన యీ కావ్యమునకు వ్యాఖ్యానములు— అర్జునదేవ, రుద్రమదేవ, రవిచంద్ర, సూర్యదాస, శేషరామకృష్ణాది ప్రణీతములు ఏ డెనిమిది కలవు. వానిలో ఇందు ముద్రిత మయినశృంగారదీపిక శ్రీమద్వేమభూపాలప్రణీత మని దానియందే యున్నది. ఈవేమ భూపాలుడు శ్రీ శైలక్షేత్రమున పాతాళగంగ మొదలు శైలాగ్రమునకు సోపానములు కట్టించిన వేమభూపాలునికి అన్న గారయిన మాచమహీపతికి పుత్రుండనియు, శ్రీవీరనారాయణబిరుదాంకితుం డనియు, పార్వతీపరిణయనాటకకర్త యగువామనభట్టబాణకవి రచించినవీరనారాయణచరిత్ర మనుగద్యకావ్యము ఏతదభ్యుదయవర్ణనమే యనియు, ఈతడు క్రీ. శ. 1414 సంవత్సరముల ప్రాంతమున ఆంధ్రదేశమున అద్దంకినగరము రాజధానిగా నద్దంకిమండలమును ఏలినవాం డనియు, పూర్వగ్రంథములవలనను శాసనములవలనను ఎఱుకపడుచున్నది.

ఇట్టి యీ యనవద్యహృద్యమృదుమధురప్రబంధము సశృంగారదీపికము శ్రీ చెదలవాడ సీతారామశాస్త్రులవారిచే ప్రకటిత మయిన ముద్రణము అంతరించినయనంతరము చిరకాలము అచ్చులలో వైదికునిచేతి విడమై యుండుటం గాంచి, సంస్కృతవిద్యార్థులకును రసికజనులకును సుబోధ మగునట్లు శ్రీ వేమారెడ్డిగారి శృంగారదీపికావ్యాఖ్యతోను, మదీయాంధ్ర సంపూర్ణవ్యాఖ్యతోను, ముద్రించి ప్రకటించినాడను.

వేదము, వేంకటరాయశాస్త్రి.

శ్రీ

అమరుకావ్యమ్.

శ్లోకసూచికా.



అమరుకావ్యమ్.

జ్యాకృష్టిబద్ధకటకాముఖపాణిపృష్ఠ
ప్రేఙ్ఖన్నఖాంశుచయసంవలితో మృడాన్యాః
త్వాం పాతు మఞ్జరితపల్లవకర్ణపూర
లోభభ్రమద్భ్రమరవిభ్రమభృత్కటాక్షః.

మృడాన్యాః = గౌరియొక్క, జ్యా...లితః - జ్యా = అల్లెత్రాటియొక్క (అల్లెత్రాటిని) - ఆకృష్టి = లాగుటయందు - బద్ధ = రచింపఁబడిన - కటకాముఖ = కటకాముఖ మను పేరిటి (చూపుడుప్రేలికిని నడిమిప్రేలికిని నడుమ బాణముయొక్క పిడిని బొట్టనప్రేలితోను ఉంగరపుప్రేలితోను బిగియఁబట్టునట్టి హస్తవిశేషమునకు కటకాముఖహస్త మని పేరు) - పాణి = చేతియొక్క - పృష్ఠ = వెనుకటిపార్శ్వమందు - ప్రేఙ్ఖత్ = చలించుచున్న - నఖ అంశు చయ = గోటి కిరణముల మొత్తముతో - సంవలితః = మిశ్రమైనట్టిది, (ఇది కటాక్షమునకు విశేషణము), మఞ్జ...భృత్ - మఞ్జరిత = జొంపముగా నున్న - పల్లవ = చిగుళ్లనెడు - కర్ణపూర = కర్ణాభరణమునందలి-లోభ = ఆశచేత - భ్రమత్ = సుడియుచున్న - భ్రమర = తుమ్మెదయొక్క - విభ్రమ = లీలను - భృత్ = పొందినట్టిది, (అగు) కటాక్షః = కడకంటిచూపు - త్వామ్ = నిన్ను - పాతు - రక్షించునుగాక.

వశ్యముఖీసంజ్ఞిక యగుదేవి కటకాముఖహస్తమున చెఱకువింట పూబాణమును తొడిగి చెవివఱకు అల్లెత్రాటిని లాగినప్పుడు (ఎఱ్ఱని) యాగోళ్లకాంతులపై చలించుచున్న (నల్లని) కడకంటిచూపు - ఆమె కర్ణాభరణముగా ధరించునట్టి చివురుజొంపముపై అందలిమకరందమునకై ఆసగొని సుడియుచుండు తుమ్మెదయో యన నొప్పుచుండెను - అవియు అట్టియాచూపు మిమ్ము మదనసామ్రాజ్య మేలించుఁగాక-యనియు భావము.

శృఙ్గారదీపికా.

విశఙ్కటకటస్థలీగళదమన్దదానస్పృహా
భ్రమద్భ్రమరకాకలీకలితనిత్యకర్ణోత్సవమ్
ప్రణమ్రజనమస్తకప్రకటడిణ్డిమాడమ్బరం
ముఖే గజ ముపాస్మహే వపుషి మానుషం దైవతమ్,

'జ్యాకృష్టి.'

అన్యోన్యస్య మేళనవశాత్ ప్రథమం ప్రవృద్ధం
మధ్యే మనాగ్వ్యవహితం చ కుతోఽపి హేతోః
ప్రాప్తం దశా మథ మనోరథ లాఘనయోగ్యాం
పాయా చ్చిరం రతిమనోభవయో స్సుఖం వః.
రాజ్యం వేమ స్సచిర మకరోత్ ప్రాజ్య హేమాద్రిదానో
భూమీదేవై ర్భువ మురుభుజో భుక్తశేషా మభుఙ్క్త,
శ్రీశైలాగ్రాత్ ప్రభవతి, పథి ప్రాప్తపాతాళగఙ్గా
సోపానాని ప్రమథపదవీ మారురుక్షు శ్చకార.
మాచక్షోణిపతి ర్మహేన్ద్రి విభవో వేమక్షితీశాగ్రజో
హేమాద్రి స్సకృతో బభూవ స గుణై; స్తస్య త్రయో నన్దనాః
[illegible]త్యా జాగ్రతి రేడిపోతనృపతి శ్శ్రీకోమటీన్ద్రి స్తతో
నాగక్ష్మాపతి రి త్యుపాత్తవపుషో ధర్మార్థకామా ఇవ.
వేమాధిపో మాచవిభు శ్చ నన్దనా శ్రీకోమటీన్ద్రస్య గుణైకసంశ్రయా
భూలోక మేకోదరజన్మవాఞ్ఛయా భూమావవతీర్ణా వివ రామలక్ష్మణౌ.
స వేమభూప స్సకలాసు విద్యా స్వతిప్రగల్భో జగనబ్బగణ్డః
కదాచి దాస్థానగతః కవీనాం కావ్యామృతాస్వాదనతత్పరోఽభూత్.
అమరుకకవినా గదితాం శృఙ్గారరసాత్మికాం శతశ్లోకీం
శ్రుత్వా, వికసితచేతా స్తదభిప్రాయం ప్రకాశతాం నేతుమ్,
మూలశ్లోకా న్సమాహృత్య ప్రక్షిప్తా న్పరిహృత్య చ
విధత్తే విదుషా మిష్టాం టీకాం శృఙ్గారదీపికామ్.
అవతారోఽథ సంబన్ధోఽభిప్రాయో, భావలక్షణమ్,
నాయికా, తదవస్థా శ్చ, నాయక శ్చ, తథా రసః,
అఙ్గాని కైశికీవృత్తి, రలంకార స్తతః క్రమాత్,
ఇ త్యేతాని ప్రవక్ష్యన్తే యథాసంభవ మఞ్జసా.

అత్ర కవి స్తావ న్నిర్విఘ్నేన గ్రన్థపరిసమాప్త్యర్థ మిష్టదేవతా స్మరణద్వారాఽఽశిషం ప్రయుఙ్క్తే - జ్యాకృష్టీతి.—మృడాన్యాః దుర్గాయాః - కటాక్షః అపాఙ్గదర్శనం - త్వాం పా త్వితి సంబన్ధః. కటాక్షః కీదృశః? జ్యాకృష్టిబద్ధ - కటకాముఖపాణేః కటకాముఖో నామ ధనురాకర్షణహస్తవిశేషః -

'తర్జనీమధ్యమామధ్యే పుఙ్ఖోఽఙ్గుష్ఠేన పీడ్యతే
యస్మిన్ననామికాయోగాత్స హస్తః కటకాముఖః,'

తస్య - పృష్ఠే పశ్చాద్భాగే - ప్రేఙ్ఖన్తః చలన్తః - నఖానా మంశవః తేషాం చయ స్తేన - సంవలితః మిశ్రః ; పునః కీదృశః ? మఞ్జరితః సంజాతమఞ్జరీకః * 'త దస్య సంజాతం తారకాదిభ్య ఇత' జితీతచ్ప్రత్యయః - మఞ్జరిత శ్చాసౌ పల్లవ శ్చ స ఏవ-కర్ణపూరః కర్ణావతంసః - తత్ర లోభేన స్పృహయా - భ్రమన్ భ్రమరః తస్య - విభ్రమం లీలాం - బిభ ర్తీతి విభ్రమభృత్. అత్రోపమాలంకారః - నఖాంశుచయమఞ్జర్యోః పాణిపల్లవయోః కటాక్షభ్రమరయో శ్చ సాదృశ్యప్రతీతే ర్విద్యమానత్వాత్ -

'యథాకథంచి త్సాదృశ్యం యత్రోద్భూతం ప్రతీయతే
ఉపమా నామ సా' ఇ త్యుక్తత్వాత్.

అత్ర కవి శ్శృఙ్గారరసాత్మకం కావ్యం ప్రారభమాణః ఆదౌ వీరరసాభివ్యఞ్జికాం దేవ్యా ధనురాకర్షణక్రియాం కిమర్థ ముక్తవా నితి నాశఙ్కనీయమ్, యతః శృఙ్గారరసాత్మికాయా ఏవ వశ్యముఖీసంజ్ఞాయా దేవ్యాః ధ్యానం వివక్షితవాన్. ఉక్తం చ త్రిపురసంహారసిద్ధౌ -

'సంధాయ సుమనోబాణాన్ కర్షన్తీ మైక్షవం ధనుః
జగ జ్జైత్రీం జపారక్తాం దేవీం వశ్యముఖీం భజే.' ఇతి.

క్షిప్తో హస్తావలగ్నః ప్రసభ మభిహతో ప్యాదదానోంఽశుకాన్తం
గృహ్ణన్ కేశేష్వపాస్త శ్చరణనిపతితో నేక్షిత స్సంభ్రమేణ
ఆలిఙ్గ న్యోఽవధూత స్త్రిపురయువతిభి స్సాశ్రునేత్రోత్పలాభిః
కామీ వార్ద్రాపరాధ స్స దహతు దురితం శాంభవో వ శ్శరాగ్నిః.

శాంభవః = శివునిదైన, (యః = ఏ) శరాగ్నిః - శర = బాణముయొక్క - అగ్నిః = నిప్పు, ఆ...ధః - ఆర్ద్ర = పచ్చి - అపరాధః = తప్పిదముగల - (అనఁగా అన్యకాంతనుగూడుటయను పెడితప్పిదమును అప్పుడే చేసిన), కామీ ఇవ = కాముకుఁడో యనునట్లుగా, సా...భిః - సాశ్రు = బాష్పములతోఁగూడిన - నేత్ర ఉత్పలాభిః = కలువలవంటి కన్నులుగలవారయిన, త్రిపుర యువతిభిః - (అసురుల) మూఁడు పట్టణములయొక్క జవ్వనులచేత, హస్త అవలగ్నః సన్ = చేతులయందు పట్టుకొన్నదై, క్షిప్తః = విసరివైవఁబడెనో, అంశుక అన్తమ్ ఆదదానః సన్ ప్రసభమ్ అభిహతః = వస్త్రముయొక్క అంచును పట్టుకొనుచున్నదై (వస్త్రమునకు అంటుకొనుచున్నదై) బిట్టుగా కొట్టఁబడినదో, కేశేషు గృహ్ణన్ అపాస్తః = తలవెండ్రుకలయందు పట్టుకొనుచు (తలవెండ్రుకలను అంటుకొనుచు, అనఁగా వానిని కాల్చుచు) తొలఁగింపఁబడినదో, చరణ నిపతితః సన్ న ఈక్షితః = పాదములలో (పాదములకడ) పడినదై

చూడఁబడలేదో, సంభ్రమేణ ఆలిఙ్గన్ అపి అవధూతః = తొట్రుపాటుతో కవుంగిలించుచుఁ గూడ దులిపివేయఁబడినదో, సః వః దురితం హరతు = ఆశివబాణంపునిప్పు మీయొక్క పాపమును హరించుఁగాక.

త్రిపురదాహమందు, శివబాణాగ్ని త్రిపురస్త్రీలను అంటుకొనువిధము నేరము చేసిన కాముకుఁడు కాంతను వెండియుం - బ్రసన్నురాలిని చేసికొనుటకై కాఁపించు చేఁతల వలెను, ఆచెలువలు కన్నీళ్లతో ఆనిప్పును తొలఁగించుకొనుచుండువిధము ఆకాంత ఏడ్చుచు ఆకాముకుని తిరస్కరించువిధమువలెను, ఉండెనని భావము.

క్షిప్త ఇతి॥ శాంభవ శ్శాంకరః - శరాగ్నిః - వః యుష్మాకం - దురితం అశుభం - దహ త్వితి సంబన్ధః; కథ మివ స్థితః? ఆర్ద్రాపరాధః సద్యఃకృతాపరాధః కామీవ స్థితః; శరాగ్ని శ్చ కాముక శ్చ కీదృశః? యో హస్తావలగ్న స్సన్ సాశ్రునేత్రోత్పలాభిః త్రిపురయువతిభిః - క్షిప్తో నిరస్తః - అంశుకాన్తం చేలాఞ్చలం - ఆదదాన ఆకర్షన్ - ప్రసభం ప్రసహ్య - అభిహతః తాడితః - కేశేషు - గృహ్ణన్ నిరుద్ధన్ - అపాస్తః అపాకృతః - చరణనిపతిత స్సన్ - నేక్షితః నావలోకితః - సంభ్రమేణ - ఆలిఙ్గన్ అవధూతః; అపిశబ్ద స్సముచ్చయే; అత్ర సంభ్రమపదేన శరాగ్నేః దహనాదిక్రియాయా మావేగ స్సూచితః - కాముకపక్షే త్వరామాత్రం సూచితమ్. అత్రా ప్యుపమాలంకారః - సామ్యాలంకారో వా - యథా: -

'ద్వయో ర్య త్రోక్తిచాతుర్యా దౌపమ్యార్థోఽవగమ్యతే.
ఉపమారూపకాన్యత్వే సామ్య మి త్యాహ మన్తి తత్.'

ఇత్యుక్తత్వాత్. అత్ర అత్యన్తరౌద్రస్య శరాగ్నే ర్గతిసుకుమార కాముక సాదృశ్య ముక్తిచాతుర్యేణ ప్రతిపాదయన్ కవి ర్విషమే ష్వపి ప్రసఙ్గేషు స్వస్య రసికత్వనిర్వాహశక్తిం ప్రకటీకృతవాన్; అథవా ఏవంవిధస్య శరాగ్నేః కాముకసాధర్మ్యకథనేన కవిః న కేవలం శృఙ్గారరసనాయక ఏవ వీరరౌద్రాదిరసనాయకాః పురుషా శ్చ స్త్రీణా మగ్రే స్వకీయాం శక్తి ముత్సృజ్య కామస్య ఆజ్ఞయా పాదప్రణామాద్యుపచారా నాచరన్తః తాసాం వశే వర్తన్త ఇతి స్వకావ్యే ప్రతిపాద్యమానస్య కామపురుషార్థస్య సర్వాతిశాయిత్వం దర్శితవాన్. అత్ర ఆవేగో నామ సంచారీ భావః వ్యజ్యతే; తథోక్తమ్ -

'ఉత్పాతవాతవర్షాగ్ని వాజిమత్తమతఙ్గజైః
ప్రియాప్రియశ్రుతిభ్యాం చ స్యా దావేగోఽథ సంభ్రమః.'

అత్రాయ మగ్నిసంభవః -

'ధూమాకులిత నేత్రత్వ మఙ్గసంకోచధూననే
అశ్రుస్రవణ మిత్యాది రనుభావో భవే దిహ.' ఇతి.

ఆలోలా మలకావళీం విలుళితాం బిభ్ర చ్చలత్కుణ్డలం
కిఞ్చి న్మృష్టవిశేషకం తనుతరైః స్వేదామ్భసాం జాలకైః
తన్వ్యా యత్సురతా న్తతా న్తనయనం వ క్త్రం రతివ్యత్యయే
త త్త్వాం పాతు చిరాయ కిం హరిహరబ్రహ్మాదిభి ర్దైవతైః.　　3

రతి వ్యత్యయే = పురుషాయిత కేళియందు, తన్వ్యాః = తీఁగబోఁడియొక్క, యత్ వక్త్రమ్ = ఏ మొగము, ఆలోలామ్ విలుళితామ్ అలక ఆవళిం బిభ్రత్ = చలించుచున్న చెదరిన ముంగురుల వరుసను దాల్చినదియో, చలత్ కుణ్డలమ్ = ఊఁగుచున్న కమ్మలుగలదియో, తనుతరైః స్వేద అమ్భసాం జాలకైః = మిక్కిలిసూక్ష్మములైన చెమట నీళ్ల బొట్టులచేత, కిఞ్చిత్ మృష్ట విశేషకమ్ = ఇంచుక తుడువఁడిన (నొసటి) బొట్టుకలదియో, సురత అన్త తా న్త నయనమ్ = మదనక్రీడయొక్క అంతమందు వాడిన కన్నులుగలదియో, తత్ = అది (ఆ మొగము), త్వాం చిరాయ పాతు = నిన్ను ఎప్పటికిని రక్షించునుగాక, హరి హర బ్రహ్మ ఆదిభిః దైవతైః కిమ్ = విష్ణువు శివుఁడు బ్రహ్మ మొదలైన వేల్పులచేత ఏమిప్రయోజనము?

ఆలోలా మితి ॥ తన్వ్యా స్తద్వక్త్రం త్వాం చిరాయ- పాతు రక్షతు -అత్ర రక్షణం నామ సుఖజనకత్వమ్ - హరి హర బ్రహ్మాదిభి ర్దైవతైః - కిం కిం ప్రయోజన - మితి సంబన్ధః; కీదృశం వక్త్రమ్? యత్ - రతివ్యత్యయే పురుషాయితే - ఆలోలాం చఞ్చలాం- విలుళితాం వ్యాకీర్ణామ్ - అలకావళిం బిభ్రత్; పునః కీదృశమ్? చలతీ కుణ్డలె యస్మిన్ తత్ లమ్బమానకర్ణాభరణ మితి భావః, తనుతరై రతిసూక్ష్మైః- స్వేదామ్భసాం-జాలకైః బిన్దుభిః-కించిన్మృష్టవిశేషకమ్ ఈషదపాకృతతిలకమ్, పునః కీదృశమ్? సురతా న్తతా న్తనయనమ్. అత్ర స్వభావోక్తి రలంకారః - యథా.—

'నానావస్థం పదార్థానాం రూపం సాక్షా ద్వివృణ్వతీ
స్వభావోక్తి శ్చ జాతి శ్చ.'　　ఇ త్యుక్తత్వాత్;

అస్మిన్ శ్లోకత్రయేఽపి ఆశీరలంకారోఽప్యనుసంధేయతే - యథోక్తమ్ -

'ఆశీర్నా మాభిలషితే వస్తు న్యాశంసనం మతమ్.'　　ఇతి.

'తద్వక్త్రం త్వాం పాతు హరిహరబ్రహ్మాదిభి ర్దైవతైః కి మి' త్యనేన ఇదానీ మేవ సుఖదాయిని ఏతాదృశే వక్త్రే సిద్ధే సతి ఏత త్పరిహృత్య కాలా న్తరసుఖదాయినో హరిహరబ్రహ్మాదయో న సేవ్యా ఇ త్యుక్తం భవతి; తథా చ నీతివాక్యామృతే-

'యోఽర్థకామా వపాకృత్య ధర్మ మే వోపసేవతే
పక్వం క్షేత్రం పరిత్యజ్య అరణ్యం కృష తీవ సః.'　　ఇతి.

శ్రమో నామ సంచారీ భావో వ్యజ్యతే - యథోక్తమ్ -

‘శ్రమః ఖేదోఽధ్వమృగయాయుద్ధవాహాధిరోహణైః
సంభోగనృత్తశస్త్రాస్త్రవ్యాయామాద్యైః ప్రజాయతే.
నిశ్వాసస్వేదసీత్కారాః సంకోచో ముఖనేత్రయోః
శీతవాతోపకచ్ఛాయాపేక్షా సంవాహనాని చ
అఙ్గమోటనమిత్యాద్యై రనుభావైస్తు లక్ష్యతే.’ ఇతి. 3.

———

సందష్టాధరపల్లవా సచకితం హస్తాగ్రమాధూన్వతీ
మా మా ముఞ్చ శఠేతి కోపవచనై రానర్తితభ్రూలతా
సీత్కారాఞ్చితలోచనా సపులకం యైశ్చుమ్బితా మానినీ
ప్రాప్తం తైరమృతం శ్రమాయ మథితో మూఢైస్సురైస్సాగరః. 4.

సందష్ట అధర పల్లవా = కొఱుకఁబడిన మోవి చిగురుకలదియు, (ఆ నొప్పికి), సచకితం హస్త అగ్రమ్ ఆధూన్వతీ = వెఱపుతోఁ ద్రుపాటుతో చేతికొనను విసరుచున్నదియు, మా మా శఠ ముఞ్చ ఇతి కోపవచనైః = వలదు వలదు కొంటెవాఁడా వదలుము అనెడు కోపపుమాటలతో (-మాటలు పలుకుచు), ఆనర్తిత భ్రూ లతా = ఇంచుక ఆడింపఁబడిన బొమతీఁగెలుగలదియు, సీత్కార అఞ్చిత లోచనా = సీత్ అనెడు ధ్వనిచే కొంచెము ముగిడిన కన్నులు గలదియు (నయిన), మానినీ = చెలువ, యైః చుమ్బితా = ఎవరిచేత ముద్దుగొనఁబడినదో, తైః అమృతమ్ ప్రాప్తమ్ = వారిచేత అమృతము పొందఁబడినది, మూఢైః సురైః సాగరః శ్రమాయ మథితః = మూఢులగు దేవతలచేత సముద్రము ప్రయాసకే తరువఁబడినది; మానిన్యధరమాధుర్యమే అమృతముగాని సముద్రములో దేవతలకు దొరికినట్టిది అమృతముగా దనుట.

కవిరిదానీం స్వకావ్యప్రతిపాద్యమానస్య కామపురుషార్థస్య ఫలం దర్శయతి- సందష్టేతి॥ మానినీ రమణీ-సపులకం యైః చుమ్బితా తైరేవామృతం ప్రాప్తం సాగరః మూఢైః సురైః శ్రమాయ మథిత ఇతి సంబన్ధః; కీదృశీ మానినీ? సందష్టాధరపల్లవా-సచకితం భయసంభ్రమసహితమ్॥ని॥ ‘చకితం భయసంభ్రమః’ ఇత్యమరః, హస్తాగ్రమ్ - ఆధూన్వతీ విక్షిపన్తీ; పునః కీదృశీ? హా శఠ ధూర్త - మామా అలమలం - ముఞ్చ త్యజ - ఇత్యాదికోపవచనై స్సహ ఆనర్తితభ్రూలతా; పునః కీదృశీ? సీత్కారాఞ్చితలోచనా సీత్కారేణ- అఞ్చితే ఈషన్ముకుళితే - లోచనే నేత్రే - యస్యాస్సా తథోక్తా.

అత్ర కేచిద్యైరితి బహువచనేన మానినీత్యేకవచనేన ఏకస్యాం నాయికాయాం బహూనాం పురుషాణాం రతిం ప్రసజ్య నాయికాం సాధారణీం కృత్వా రసాభాసం కృతవన్తః - యథోక్తమ్—

'ఏకత్రైవానురాగ శ్చేత్ తిర్యఙ్మ్లేచ్ఛగతోఽపి వా
యోషితో బహుసక్తి శ్చేద్ రసాభాస స్త్రిధా మతః.'

తస్మా దశ్లీలం భవతి; కిం తు మానినీతి జాతా వేకవచనం, స్త్రై ర్మానిన్య శ్చుమ్బితా ఇ త్యర్థః, యస్య నాయకస్య యస్యాం నాయికాయా మభిరతిః తస్య నాయకస్య తస్యాం నాయికాయాం సుఖాతిశయస్య విద్యమానత్వాత్. అత్ర నాయికా నాయక నిశ్చయో న కర్తవ్య ఇతి. అత్ర శ ఠేతి సంబుద్ధ్యా ధూర్తత్వ మవగమ్యతే 'గూఢవిప్రియకృ చ్ఛఠ' ఇతి నాయకభేదో న వివక్షితః, మానినీశబ్దోఽపి స్త్రీసంజ్ఞామాత్రజ్ఞాపకః, 'స్త్రీణా మీర్ష్యాకృతః కోపో మానోఽన్యాసఙ్గిని ప్రియే' ఇతి మాన ఈర్ష్యాకృతః కోప స్తస్యాస్యా అస్తీతి న వివక్షితం; కిం చ కోపవచనాని చ భ్రూలతానర్తనాని చ ప్రియస్య శాఠ్యకర్మణః సంభూతాని న భవన్తి, కిం తు అధరస్పర్శసంజాతేన కిలకిఞ్చితనామ్నా స్త్రీచేష్టావిశేషేణ - యథోక్తం 'క్రోధాశ్రుహర్షభీత్యాదేః స్సంకరః కిలకిఞ్చిత మి'తి. స్త్రై శ్చుమ్బితా మానినీ స్త్రై ర్మృతం ప్రాప్త మిత్యనేన అమృత మస్త్రీ వ విద్యత ఇ త్యుక్తమ్, మూర్ధ్నై స్సురై స్సాగరః శ్రమాయ మథిత ఇత్యనేన తత్రామృతం నాస్తీత్యుక్తమ్. అత్రాఽప్యపహ్నవాలంకారః, యథార్థ మమృత మపహ్నుత్యాపర స్యామృతత్వనిరూపణాత్. ౪.

అలసవలితైః ప్రేమార్ద్రార్ద్రై ర్ముహు ర్ముకులీకృతైః
క్షణమభిముఖై ర్లజ్జాలోలై ర్నిమేషపరాఙ్ముఖైః
హృదయనిహితం భావాకూతం వమద్భి రివేక్షణైః
కథయ సుకృతీ కోఽయం ముగ్ధే త్వయాద్య విలోక్యతే. ౫.

ముగ్ధే = ఓముగుదా, అలసవలితైః - అలస = లక్ష్యమునుండి వెనుకకు మఱలిన వియు - వలితైః = మఱల లక్ష్యముంగూర్చి నిగిడినవియు, ప్రేమ ఆర్ద్రార్ద్రైః = అనురాగముతో తడితడిగానున్నవియు (అనురాగపూర్ణము లనుట), ముహుః ముకులీకృతైః = మాటిమాటికి ముగుడ్పఁబడినవియు, క్షణమ్ అభిముఖైః = ఇంచుకసేపు ఆతనిమోమునకు ఎదురగునవియు, లజ్జా లోలైః = సిగ్గుచేత చలించుచున్నవియు, నిమేష పరాఙ్ముఖైః = ఱెప్పపాటునకు పెడమొగమయినవియు (అనఁగా ఱెప్పవాల్పక చూచుచున్నవనుట), హృదయ నిహితం భావ ఆకూతమ్ వమద్భిః ఇవ = మనస్సులో నుంపఁబడిన ప్రీతియొక్క యభిప్రాయమును గ్రక్కుచున్నవో యనునట్లొప్పుచున్న, ఈక్షణైః = చూపులతో, కః అయం సుకృతీ అద్య త్వయా విలోక్యతే = ఎవఁడు ఈ పుణ్యవంతుఁడు ఇప్పుడు నీచేత చూడఁబడుచున్నాఁడు? కథయ = చెప్పుము.

సఖీ నాయికాం బ్రూతే - అలసవలితై రితి॥ హే ముగ్ధే! ఈక్షణైః అద్య త్వయా విలోక్యతే కోఽయం సుకృతీ కథయేతి సంబన్ధః; కీదృశై రీక్షణైః? అలసవలితైః అలసాని చ తాని వలితాని చ తైః - అలసం లక్ష్య న్నివృత్తం - వలితం పునః ప్రవృత్తం - తథోక్తమ్ -

‘అలసం త దభీష్టార్థా ద్వ్రీడాద్యై ర్య న్నివర్తితం,
వలితం త న్నివృత్తస్య భూయ స్త స్యావలోకనమ్.’ ఇతి -

పునః ప్రేమార్ద్రార్ద్రైః. ప్రేమ్ణా అత్యర్థం ద్రవీభూతైః ప్రేమ్ణా మనసి ద్రవీభూతే సతి ఈక్షణేఽపి ద్రవీభూతత్వం దృశ్యత ఏవ; పునః కీదృశైః? ముహు ర్ముకులీకృతైః. ప్రియదర్శనసుఖాతిశయేన ముకులీకృతైః - యథా

‘స్ఫురత్సంశ్లిష్టపక్ష్మాగ్రా సుఖప్రస్రస్తతారకా
ముకులా దృష్టి రానన్దా త్సా దృష్టి ర్ముకులీకృతా.’ ఇతి.

క్షణ మభిముఖైః; పునః కీదృశైః? లజ్జాలోలై ర్లజ్జయా చఞ్చలైః; పునః కీదృశైః? నిమేష పరాఙ్ముఖైః నిమేష రహితైః; పునః కీదృశైః? హృదయనిహితం భావాకూతం - భావో నామ రతిసంజ్ఞక స్థాయీ భావః, స ఏవ ఆకూత మభిప్రాయః - త - ద్వమద్భి- ఉద్గిరద్భి-రి త్యర్థః. అత్ర చక్షుఃప్రీతి ర్నామ ప్రథమావస్థా ద్యోత్యతే-

‘ఆదరా ద్వీక్షణం యత్ర చక్షుఃప్రీతి రితీర్యతే.’ ఇతి.

అత్ర నాయికా స్వీయా ముగ్ధా చేతి కై శ్చిదుక్తం, త దయుక్తం; యత స్త్వయా కోఽయం విలోక్యత ఇత్యనేన అస్వీయస్య నాయకస్య గమ్యమానత్వాత్, స్వీయ శ్చేత్సఖ్యాదిభి ర్జ్ఞాయతే, అతః కోఽయ మితి ప్రశ్నానుపపత్తేః; తస్మా న్నాయకస్య అన్యత్వా న్నాయికా స్వీయా న భవతి, కిం తు పరకీయా; ముగ్ధే, ఇతి సంబుద్ధ్యా విపరీతలక్షణయా అపహ్నవేన వైదగ్ధ్యం గమ్యతే.

అత్రాలస్యాదిభి ర్భావలేశై రల్పస్య శృఙ్గారస్య సూచితత్వా త్కైశికీవృత్తే రఙ్గం నర్మస్ఫోటోఽనుసంధేయః; తథా భారతీయే -

‘యా శ్లక్ష్ణనైపథ్యవిశేషచిత్రా సుసంయుతా యా బహునృత్తగీతైః
కామోపభోగప్రివరోపచారా తాం కైశికీం వృత్తి ముదాహరన్తి.
నర్మ చ నర్మస్ఫుఞ్జో నర్మస్ఫోటోఽథ నర్మగర్భ శ్చ
కైశిక్యా శ్చత్వారో భేదా హ్యేతే సమాఖ్యాతాః.
నర్మస్ఫోట స్తు భావానాం సూచితోఽల్పరసో లవైః.’ ఇతి.

అత్ర జాత్యలంకారః; ౫.

అఙ్గుళ్యగ్రనఖేన బాష్పసలిలం విక్షిప్య విక్షిప్య కిం
తూష్ణీం రోదిషి కోపనే బహుతరం ఫూత్కృత్య రోదిష్యసి
యస్యాస్తే పిశునోపదేశవచనైర్మానేఽతిభూమిం గతే
నిర్విణ్ణోఽనునయం ప్రతి ప్రియతమో మధ్యస్థతామేష్యతి. ౬.

కోపనే = ఓకోపశీలురాలా, అఙ్గుళీ అగ్ర నఖేన బాష్ప సలిలమ్ విక్షిప్య విక్షిప్య తూష్ణీం కిం రోదిషి = వ్రేలి కొన గోటితో బాష్పజలమును చిమ్మి చిమ్మి ఊరక (అనఁగా అతఁ డెంతబతిమాలినను వినక) ఏల యేడ్చుచున్నావు? (ఇందులకు ఫలముగా) బహుతరం ఫూత్కృత్య రోదిష్యసి = విస్తారముగా ఫూత్కరించి (ఇఁకమీఁద) ఏడువఁ గలవు; (ఏల యనఁగా) యస్యాః తే = ఏ నీకు, పిశున ఉపదేశ వచనైః = కొండెములు చెప్పువారియొక్క బోధన మాటలచేత, మానే అతిభూమిం గతే = ఈసు మేరయావలికి పోఁగా (మేర మీఱినది కాఁగా), ప్రియతమః అనునయం ప్రతి నిర్విణ్ణః = అత్యంతప్రియుఁడు ఓదార్చుటనుగూర్చి విసిగినవాఁడై, మధ్యస్థతామ్ ఏష్యతి = ఉదాసీనత్వమును పొందఁగలఁడో.

ప్రియతముఁడు ఎంతబతిమాలినను వినక నీవు వారివీరి కొండెములు విని యిట్లేడ్చుచుండెదవేని అతఁడు విసిగి నీవిషయమున అసడ్డవహించును, అంతట నీవు ఎంతయు ఏడ్వపాలగుదు, కావున ఇపుడు ఏడ్పుమాని అతనిమంచిమాటలకు ఊఱడిల్లుము, అని భా.

నాయకేన భేదోపాయం ప్రాపితా సఖీ నాయికామాహ - అఙ్గుళ్యేతి॥ హే కోపనే, అఙ్గుళ్యగ్రనఖేన బాష్పసలిలం విక్షిప్య విక్షిప్య తూష్ణీం కిం రోదిషి? పిశునోపదేశవచనైః యస్యాస్తే - మానే ఈర్ష్యాకృతకోపే - అతిభూమిం అతిశయం - గతే సతి ప్రియతమో నిర్విణ్ణః నిర్వేదం ప్రాప్తస్సన్ - అనునయం ప్రార్థనాం - ప్రతి - మధ్యస్థతామ్ ఉదాసీనతామ్ - ఏష్యతి; తదా సా త్వం - బహుతర మతిమాత్రం - ఫూత్కృత్య ఫూత్కారం కృత్వా - సశబ్దమిత్యర్థః - రోదిష్యసీతి సంబన్ధః. అత్ర సఖీ నాయికామిదానీం కిం రోదిషి ఇతః పరం బహుతరం రోదనం భవిష్యతీతి బోధయిత్వా మానస్త్యాజ్య ఇతి కథయతీత్యభిప్రాయః. అత్ర నాయికా స్వీయా మధ్యా చ; నాయకశ్శఠః, అత్ర మానాపనయనోపాయభేదేన ప్రవర్తత ఇత్యవగన్తవ్యమ్ -

'సామ్నా భేదేన దానేన నత్యుపేక్షారసాన్తరైః
ఏతైష్షడ్భిరుపాయైశ్చ కుర్యాన్మానాపనోదనమ్.
అత్ర చాటువచస్సామ భేదః సఖ్యా ఉపార్జనమ్.' ఇత్యుక్తత్వాత్.

మానకృతో విప్రలమ్భశ్శృఙ్గారః. అత్ర విప్రలమ్భకృతం సోపాలమ్భవచనం నర్మ - యథా -

'ఈర్ష్యాక్రోధప్రాయం సోపాలమ్భం చ వచన మవిరుద్ధం
సామోపక్షేపయుతం సవిప్రలమ్భం హి త న్నర్మ.' ఇతి భారతీయే.

ఆక్షేపోఽలంకారః- 'ప్రతిషేధోక్తి రాక్షేప' ఇతి.

దత్తోఽస్యాః ప్రణయ స్త్వ యైవ, భవతా సేయం చిరం లాలితా,
దైవా దద్య కిల త్వ మేవ కృతవా నస్యా నవం విప్రియం,
మన్యు ర్దుస్సహ ఏష యా త్యుపశమం నో సా న్త్వవాదైః స్ఫుటం,
హే నిస్త్రింశ, విముక్తకణ్ఠకరుణం తావ త్సఖీ రోదితు. ౭.

కర్త్రర్థకమునకు కర్త్రర్థకముగా తెలుఁగునమార్పు:—త్వయా ఏవ అస్యాః ప్రణయః దత్తః = నీవే ఈమెకు చనవును ఇచ్చితివి, భవతా సా ఇయం చిరం లాలితా = నీవు అట్టియీమెను చిరకాలము బుజ్జగించితివి, అద్య దైవాత్ త్వమ్ ఏవ అస్యాః నవం విప్రియం కృతవాన్ = ఇప్పుడు దైవవశమున నీవే ఈమెకు అప్రియమును కావించితివి, స్ఫుటమ్ ఏష మన్యుః దుస్సహః సాన్త్వవాదైః ఉపశమం నో యాతి = స్పష్టముగా ఈ దుఃఖము సైఁపశక్యముగానిది ఓదార్పు మాటలకు శాంతిని పొందదు; హే నిస్త్రింశ సఖీ విముక్తకణ్ఠకరుణం తావత్ రోదితు = ఓయిక్రూరుఁడా (నా) చెలి వావిచ్చి దుఃఖముగా (దానిదుఃఖము తీఱువఱకు) ఏడ్చును గాక. నిన్ను పెక్కువిధముల ప్రాణముగా చూచుకొనుచున్న దయితుఁ డేమో గవంతపొరఁబాటు నీవిషయములో చేసినమాత్రాన మన్నింపక ఏడ్చెదవేని ఏడ్వుము, నిన్నెవరు వలదన్నవారు; అని భావము.

సఖీ నాయికాసన్నిధౌ నాయక మాహ - దత్త ఇతి॥ అస్యాః-ప్రణయః విస్రమ్భః-త్వ యైవ దత్తః ॥ని॥ 'ప్రణయా స్త్వమీ విస్రమ్భయాచ్ఞాప్రేమాణ' ఇ త్యమరః- కిం చ భవతా సేయం చిరం - లాలితా ఉపలాలితా- అద్య - దైవా ద్దైవవశాత్ - త్వ మేవ అస్యాః ఏవంవిధాయాః - నవ మపూర్వం - విప్రియ మప్రియంకర్మ - కృతవాన్ కిల - కిలశబ్దో వార్తాయాం ॥ ని ॥ 'వార్తాసంభావ్యయోః కి లే' త్యమరః - ఏష మన్యు రేవంవిధ విప్రియజాతః కోపో - దుస్సహః సోఢు మశక్యః- దుస్సహత్వా దేవ - సాన్త్వ వాదైః సామవచనైః-ఉపశమం శాన్తిం-నో యాతి - స్ఫుటం నిశ్చయః- హే - నిస్త్రింశ నృశంస ॥ని॥ 'నృశంసఖడ్గౌ నిస్త్రింశా వి' త్యమరః-విముక్తకణ్ఠం కరుణం చ యథా భవతి తథా - కణ్ఠశబ్దేన కణ్ఠధ్వని ర్లక్ష్యతే - విముక్తకణ్ఠం అనిరుద్ధకణ్ఠధ్వని - కరుణం సశోకాతిశయం - మమ సఖీ తావ ద్రోదితు త్వితి సంబన్ధః; తావచ్ఛబ్దోఽవధౌ - యావ త్కోప శ్శామ్యతి తావ దిత్యర్థః. రోదితు త్వి త్యత్ర 'రుదాదిభ్య స్సార్వధాతుక' ఇతీడాగమః.

అత్ర నాయకేన ఖేదోపాయం గమితా సఖీ నాయకోపాలమ్భవ్యాజేన నాయికా ముపాలభతే - 'కి మితి అనేన తవ విస్రమ్భో దత్త శ్చిర ముపలాలనం చ కృతం?

యత్కించి ద్విప్రియం కృత మితి చైత ద్దృష్ట్వా దేవ, న స్వతః ప్రవర్తితం, సామ వచనా న్యపి కృతాని, తథాపి కోపా న్న విరమసి, ఔచిత్యం వర్జయిత్వా రోదిషి-చేద్యది క స్త్వాం వారయ తీ త్యభిప్రాయః. అత్ర నాయికా స్వీయా మధ్యా చ, నాయక శ్శఠః. అత్ర విప్రియజా తేర్ష్యామానకృతో విప్రలమ్భ శృఙ్గారః-యథోక్తమ్-

'సంభోగో విప్రలమ్భ శ్చ శృఙ్గారో ద్వివిధో రసః;
అయోగో విప్రయోగ శ్చ విప్రలమ్భోఽపి స ద్విధా;
విప్రయోగ స్తథా మానః ప్రవాసః కరుణాత్మకః;
తత్ర మానో ద్విధా సోఽయ మీర్ష్యా ప్రణయ పూర్వకః.'

తత్ర ఈర్ష్యామాన శ్చతుర్విధః - యథోక్తం భారతీయే -

యత్ర స్నేహో భయం తత్ర, త తోఽపీర్ష్యా మదనో యతః;
వత షోఽ యోనయ స్తస్యాః కీర్త్యన్తే తా న్నిబోధత;
వైమనస్యం వ్యళీకం చ విప్రియం మన్యు రేవ చ;
ఏతేషాం సంప్రవక్ష్యామి లక్షణాని యథాక్రమమ్;
నిద్రాఖేదాలసగతిం సచిహ్నాం సరదవ్రణమ్
ఏవంవిధం ప్రియం దృష్ట్వా వైమనస్యం విధీయతే;
బహుశో వార్యమాణోఽపి య స్తు త త్రైవ దృశ్యతే
సామర్షా త్తత్ర మాత్సర్యా ద్వ్యళీక ముపజాయతే;
జీవన్త్యాం త్వయి జీవామి దాసోఽహం త్వం చ మే ప్రియా
ఉక్త్వైవం యోఽన్యథా కుర్యా త్తత్ర వై విప్రియం భవేత్;
ప్రతిపక్షసకాశా ద్య స్సౌభాగ్య వికత్థనః
ఉపసర్ప త్సచిహ్న శ్చ మన్యు స్త త్రోపజాయతే.' ఇతి.

అత్ర విప్రలమ్భకృత ముపాలంభవచనరూపం నర్మ. ఆక్షేపోఽలంకారః. ౮.

లిఖ న్నాస్తే భూమిం బహి రవనతః ప్రాణదయితో
నిరాహారా స్సఖ్య స్సతతరుదితోచ్ఛూననయనాః
పరిత్యక్తం సర్వం హసితపఠితం పఞ్జరశుకై
స్తవావస్థా చేయం విసృజ కఠినే మాన మధునా. ౯.

ప్రాణ దయితః బహిః అవనతః సన్ భూమిం లిఖన్ ఆస్తే = (నీ) ప్రాణ ప్రియుఁడు బయట వెంగమ్ము నేలవేసికొన్నవాఁడై నేలను (కాలివ్రేలితో) గీఁచుచు ఉన్నాఁడు, సఖ్యః నిరాహారాః సతత రుదిత ఉచ్ఛూన నయనాః (వగ్త నె)=నీ చెలులు

(నీకష్టమును చూడనోల్లక) భోజనముమాని ఎడతెంపులేని యేడ్పుచేత ఉబ్బిన కన్నులుగ లవారు (గానున్నారు), పఞ్జర శుకైః హసిత పఠితం సర్వం పరిత్యక్తమ్ = పంజరపుఁ జిలుకలు (నీవు లాలింపక యున్నందున) నవ్వుట చదువుట సమస్తమును మానినవి, తవ అవస్థా చ ఇయమ్ = నీ దశ యు ఇట్టిది (ఇంత కష్టమైనదిగానున్నది), కఠినే అధునా మానం విసృజ = (ఓసి) కఠినాత్మురాలా ఇప్పుడు (అయినను) ఈసును విడువుము.

సఖీ నాయికా ముపాలభతే - లిఖన్నితి॥ ప్రాణదయితః - బహిః బాహ్యప్రదేశే - అవనతో నతముఖః సన్ - భూమిం లిఖన్ - ఆస్తే తిష్ఠతి; సఖ్యో నిరాహారాశ్చ - సతత రుదితోచ్ఛూననయనాః సతత మశ్రాన్తం రుదితం రోదనం తేన ఉచ్ఛూనాని నయనాని యాసాం తాః స్థితాః సన్తి;పఞ్జరశుకైశ్చ సర్వం - హసితపఠితం హాస్యకారి వాగ్వ్యాపారః - పరిత్యక్తం విముక్తం - తవ అవస్థా చేయమ్ - ఇదంశబ్దేన సాతిశయ స్వస్థావ లక్ష్యతే - హేకఠినే నిష్ఠురప్రకృతే-ఇదానీ మధునా-మాన మీర్ష్యాకృతకోపం- విసృజ త్యజేతి సంబన్ధః. నాయికా స్వీయా మధ్యా చ; నాయక శ్శఠః. అత్ర మానకృత విప్రలమ్భ శృఙ్గారః. విప్రలమ్భకృతమ్ ఉపాలమ్భవచ నరూపం వస్తు. ఆక్షేపాలంకారః. ర.

నార్యో ముగ్ధశఠా హరన్తి రమణం, తిష్ఠన్తి నో వారితా,
స్తత్కిం తామ్యసి కిం చ రోదిషి పున స్తాసాం ప్రియం మా కృథాః.
కాన్తః కేళి రుచి ర్యువా సహృదయ స్తాదృక్ప్రియః కాతరే
కిం నో బర్బరకర్కశైః ప్రియశతై రాక్రమ్య విక్రీయతే.

నాయకునికి కైవసమై నాయికాసఖి నాయికను నిందించుట.—నార్యః ముగ్ధ శఠాః సత్యః రమణం హరన్తి = స్త్రీలు (పయికి) తెలియనివారు (గానటించుచు) (లోలోపల) గడుసువారు అయి ప్రియుని వశపఱచుకొందురు, వారితాః సత్యః నో తిష్ఠన్తి = వారింపఁబడినవారు అయ్యును ఊరకయుండరు (వారికి వశపడక తప్పించుకొన శక్యము గాదనుట), తత్ = అట్లుండఁగా, కిం తామ్యసి కిం చ పునః రోదిషి = ఏల కెతపడెదవు ఏల మఱి ఏడ్చెదవు, తాసాం ప్రియం మా (అ) కృథాః = ఆనాలిముచ్చులకు ఇష్టమును చేయకుము (నీవు ఏడ్చుటయే వారు కోరునది,వారియాకోరికను నెఱవేర్పకు మనుట), ప్రియః తాదృక్ కాన్తః కేళిరుచిః యువా సహృదయః = (నీ) చెలువుఁడు అట్టి మనోహరుఁడు క్రీడయందు కోరికగలవాఁడు పడుచువాఁడు జాణ (యు), బర్బర కర్కశైః (కఠినైః) నః కిమ్ = పరుసములు కక్కసములు అగుమాటలచేత మనకు ఏమి ప్రయోజనము, ప్రియ శతైః ఆక్రమ్య విక్రీయతే = ప్రియములయొక్క వందలచేత (అతనికి

నూర్లకొలఁది ప్రియములు చేసిన) వశపఱుచుకొనఁబడి అమ్మఁబడును (మంచితనముచేత నైన యెడల వశపడి సాధుఁ డగును, అట్లు చేసికొమ్ము, అని యుపదేశము.)

అవ॥ నాయకేన ఖేదం గమితా సఖీ నాయికా ముపాలభతే - నార్య ఇతి ॥ నార్యో ముగ్ధశఠా స్సత్యః - రమణం ప్రియం - హరన్తి స్వాధీనం కుర్వన్తి - ముగ్ధా శ్చ తాశ్శఠా శ్చ ముగ్ధశఠాః - బహిర్ముగ్ధా ఇవ లక్ష్యమాణా అన్తశ్శఠా ఇ త్యర్థః, వారితా స్సత్యో నో తిష్ఠన్తి వారయితుం న శక్యా ఇత్యర్థః, త త్తస్మా త్కారణాత్ హే కాతరే - కిం కిమర్థం - తామ్యసి గ్లానిం భజసి - కిం పునః రోదిషి • చ - తాసాం రమణహారిణీనాం - ప్రియ మిష్టం రోదనాదికం - మా కృథాః అస్యా రోదనాదిక మేవ తాసాం ప్రియ మి త్యర్థః, తాదృక్ ప్రియ స్తాదృక్కాన్తః - కేళిరుచి ర్యువా సహృదయ శ్చ - బహుతరకర్కశైః పరుషకఠినైః-వచనై రితి శేషః-నః అస్మాకం-కిం కిం ప్రయోజనం-సంప్రతి ప్రియశతైః - రాక్రమ్య అవరుధ్య - విక్రీయతే విక్రయార్హః క్రియతే స్వాధీనః క్రియత ఇ త్యర్థః ఇతి సంబన్ధః. స్త్రీణాం ప్రియాకర్షణనైపుణ్య మేవ ప్రయోజనం న తు రోదనాదికం పరుషకఠినో వ్యాపార శ్చ; తస్మా త్త్వ త్త్వం పరిత్యజ్య సౌమ్యప్రకృత్యా ప్రియ మత్యన్తప్రియయా న్వ్యవహారైః స్వాయత్త మావర్జయ; ఇతి సఖీ బోధయతీ త్యభిప్రాయః. దైన్యం నామ సంచారీ భావః. అత్ర నాయికా స్వీయా అధీరా మధ్యా చ; అధీరత్వం కథ మితి చేత్, 'బహుతరకర్కశై ర్వచనైః కి మి'తి సఖీవచనాత్ - తథా చోక్తం దశరూపకే -

'ఖేదయే ద్దయితం కోపా దధీరా పరుషాక్షరైః.' ఇతి;

కిం చ కలహాన్తరితా చ -

'కోపా త్కాన్తం పరానుద్య పశ్చాత్తాపసమన్వితా
కలహాన్తరితా చాసౌ కోవిదైః పరికీర్తితా.' ఇతి.

నాయక శ్శఠః 'గూఢవిప్రియకృ చ్ఛఠ' ఇ త్యమరవచనాత్. మానకృత విప్రలమ్భ శృఙ్గారః. విప్రలమ్భకృతం సోపాలమ్భవచనరూపం వస్తు. ఆక్షేపాలంకారః.

కోపా త్కోమలలోలబాహులతికాపాశేన బద్ధ్వా దృఢం
నీత్వా మోహనమన్దిరం దయితయా స్వైరం సఖీనాం పురః
'భూయోఽ ప్యేవ మి'తి స్ఖలన్మృదుగిరా సంసూచ్య దుశ్చేష్టితం
ధన్యో హన్యత ఏవ నిహ్నుతిపరః ప్రేయాన్ రుదత్యా హసన్. ౧౧.

తప్పుచేసిననాయకుని నాయిక దండించుట: —(తెనుఁగున ప్రయోగసత్త్వయము):— కోపాత్ = కోపముతో, కోమల లోల బాహు లతికా పాశేన దృఢం

బద్ధ్వా= మృదువును చంచలమును తీఁగవంటిదియునయిన బాహువనెడు త్రాటితో గట్టిగా కట్టి (అనఁగా తనసందిట అతనిని బిగియఁబట్టుకొని) మోహన మన్దిరం నీత్వా = సంభోగ గృహమునకు కొనిపోయి, (అచట), స్వైరం = యథేచ్ఛముగా (తనకోపముతీఱువఱకు), సఖీనాం పురః = చెలికత్తెల యెదుట, భూయః అపి ఏవమ్ = మఱల నేమయిన ఇట్లు (చేయుదువా ? చేయవుగదా అని శేషము), ఇతి =అని (సగముమాటలోనె), స్ఖలత్ మృదు గిరా దుశ్చేష్టితం సంసూచ్య = తొట్రిలుచున్న కోమల వాక్కుచే (అతని) చెడుచెయిదమును (వేఱొక తెంగూడుటను) ప్రకటించి, దయితయా రుదత్యా = కాంత ఏడ్చుచు నిహ్నుతి పరః ధన్యః ప్రేయాన్ హసన్ = వంచనా సక్తుని అదృష్టవంతుని ప్రియతముని నవ్వుచున్న వానిని, హన్యతె ఏవ= బాగుగా కొట్టుచున్నది. ప్రియతమ చేయునట్టివి కట్టుట బెదరించుట = కొట్టుట యు అనునిట్టివే నాయకులను ధన్యులం జేయు ననఁగా, ఇఁక మధురభాషణాలింగనాదులమాట చెప్పవలయునా యని భా.

అవ॥ అపరాధినం నాయకం నాయికా నిర్భర్త్సయ తీతి కవి రాహ-కోపా దితి॥ కోపాత్ కోమలలోలబాహులతికాపాశేన దృఢం బద్ధ్వా - మోహనమన్దిరం సంభోగగృహం-నీత్వా-స్వైరం యథేచ్ఛం - సఖీనాం పురః సఖీసమక్షం - భూయోఽప్యేవమితి పునర ప్యేవం కరోషీ త్యథో-క్త్వా-స్ఖలన్త్యా మృదుగిరా సగద్గదయా మృదులయా వాచా-దుశ్చేష్టితమ్ దుర్వ్యాపారం నాయికాన్తర గమన మి త్యర్థః-సంసూచ్య సంజ్ఞాప్య-రుదత్యా దయితయా-నిహ్నుతిపరః వఞ్చనాపరః-ధన్యో భాగ్యవాన్-ప్రేయాన్ ప్రియతమో-హసన్-హన్యత ఎవ తాడ్యత ఏ వేతి సంబన్ధః. ప్రియతమయా కృతాని బన్ధననిర్భర్త్సనతాడనా న్యపి పురుషాణాం ధన్యత్వ మాపాదయన్తి కిముత మధుర భాషణాలిఙ్గనాదయ ఇ త్యభిప్రాయః. నాయికా స్వీయా ప్రగల్భా అధీరా చ-యథోక్తం దశరూపకే -

'సావహిత్థాద రోదాస్తే రతౌ ధీ, రేతరా క్రుధా
సంతర్జ్య తాడయే త్కాన్తమ్.' ఇతి.

నాయకో ధృష్టః-యతో నాయికయా సంసూచితాపరాధ స్తాడ్యమానోఽపి సహాసే-తథా చోక్తం - 'వ్యక్తాఙ్గో నిర్భయో ధృష్ట' ఇతి. ఈర్ష్యామానకృతో విప్రలమ్భ శృఙ్గారః. అత్ర విప్రలమ్భకృత మీర్ష్యాక్రోధప్రాయం నర్మ-యథా భారతీయే -

'ఈర్ష్యాక్రోధప్రాయం సోపాలమ్భం చ వచన మవిరుద్ధం
సాత్మోపక్షేపయుతం సవిప్రలమ్భం కృతం నర్మ.' ఇతి.

ఆక్షేపోఽలంకారః - 'ప్రతిషేధోక్తి రాక్షేప' ఇతి.

'యాతాః కిం న మిళన్తి సున్దరి పునశ్చిన్తా త్వయా మత్కృతే
నో కార్యా; నితరాం కృశాఽసి.' కథయత్యేవం సబాష్పే మయి
లజ్జామన్థరతారకేణ నిపతత్పీతాశ్రుణా చక్షుషా
దృష్ట్వా మాం హసితేన భావిమరణోత్సాహ స్తయా సూచితః.

నాయకునివాక్యము.—హే సున్దరి = ఓరమణీ, యాతాః పునః న మిళన్తి కిమ్ = (దేశాంతరము) పోయినవారు మఱల కలసికోరా ఏమి, మత్ .కృతే త్వయా చిన్తా న కార్యా = నాకొఱకు నీవు చింత పడ వలదు, యతః నితరాం కృశా అసి = (ఏచింతచేత) ఆచింతచేత మిక్కిలి చిక్కినదానవు అగుచున్నావు (చిక్కియున్నావు), ఏవం సబాష్పే మయి కథయతి సతి = ఇట్లని కన్నీళ్లతోఁగూడుకొన్న వాఁడనై నేను చెప్పుచుండఁగా, లజ్జా మన్థర తారకేణ నిపతత్ పీత అశ్రుణా చక్షుషా = సిగ్గుచేత మెల్లగాసంచరించుచున్న కనుపాపగల (యట్టియు) రాలుచు ఆఁపఁబడినబాష్పములుగల (యట్టియు) కంటితో, మాం దృష్ట్వా = నన్నుఁ జూచి, హసితేన = నవ్వుచేత, తయా భావి మరణ ఉత్సాహః సూచితః = ఆకాంత జరుగనున్న చావునందలి దృఢయత్నమును తెలిపినది; (ఆమె నవ్విన నవ్వుచేత నాయకునికి తాను పయనమైనవెంటనే ఆమె మరణింపనిశ్చయించుకొనియున్నదని తేటపడినది అని భా.)

అవ॥ నాయకోక్తిః - యాతా ఇతి॥ హే సున్దరి- యాతాః ప్రోషితాః-పున-ర్న మిళన్తి కిం న సంగచ్ఛన్తే కిం-మత్కృతే మదర్థ 'అర్థే కృతే చ తాదర్థ్యే' నిపాతద్వయ మీరిత మి'తి శాశ్వతః- త్వయా చిన్తా-నో కార్యా న కర్తవ్యా-యతః నితరా మత్యర్థం-కృశాఽసి కార్శ్యం భజసి- ఏవ మనేన ప్రకారేణ-సబాష్పే మయి కథయతి సతి తయా-లజ్జామన్థరతారకేణ-లజ్జయా-మన్థరా మన్దసంచారిణీ - తారకా కనీనికా - యస్య త త్తథోక్తం - నిపతత్పీతాశ్రుణా నిపతన్తి స్రవన్త్యేవ పీతాని నిరుద్ధాన్యశ్రూణి యస్య త త్తథోక్తం-తేన చక్షుషా మాం దృష్ట్వా-హసితేన ఈషద్ధాసేన-భావి మరణోత్సాహః భవిష్యన్మరణే స్థేయాన్ ప్రయత్న-స్సూచితోఽ భిజ్ఞాపిత ఇతి సంబన్ధః. ప్రియస్య గమనప్రసఙ్గం శ్రుత్వా జీవా మీతి యత్ త దిదం తాదృశ్ప్రేమ యుక్తాయా మమ అనుచిత మితి లజ్జా. నితరాం కృశాఽసీ త్యుక్తప్రియగమనానన్తరం జీవన్త్యాః ఖలు కార్శ్యం న మ మేతి తద్వచనం స్వగత మాశ్రిత్య హసితం కృతః మోదనేన స్వకార్యం జ్ఞాపిత మితి అశ్రురోధః కృత ఇ త్యవగన్తవ్యమ్. అత్ర నిర్వేదో నామ సంచారీ భావః- యథోక్తమ్ -

'ఇష్టార్థవిరహ వ్యాధి క్రోధ తత్త్వావబోధనైః
దారిద్ర్యతాడనాక్షేప పరవృద్ధ్యవలోకనైః

నిద్రాపవాదమాత్రైశ్చ నిర్వేదో నిష్ఫలత్వధీః;
అన్తర్బాష్పోద్గమధ్యాన నిశ్వాసస్వావమానసైః
దైన్యగద్గదవైవర్ణ్యై ర్రభినేయో భవే దయమ్.' ఇతి.
నాయికా స్వీయా ప్రగల్భా చ. నాయకోఽనుకూలః 'ఏకాయత్తోఽను కూల స్స్యా' ది'తి.
భావిప్రవాసవిప్రలమ్భశృఙ్గారః. అత్ర ఆత్మోపక్షేపరూపం శృఙ్గారి వస్తు-
'ఆత్మోపక్షేపసఙ్గేచ్ఛామాత్రైః శృఙ్గారి వపి త్రిధా.' ఇత్యుక్తత్వాత్
ఆక్షేపాఽలంకారః. ౧౧.

తద్వక్త్రాభిముఖం ముఖం వినమితం, దృష్టిః కృతా పాదయోః,
తత్సంలాపకుతూహలాకులతరే శ్రోత్రే నిరుద్ధే మయా;
పాణిభ్యాం చ తిరస్కృతః సపులకః స్వేదోద్గమో గణ్డయోః;
సఖ్యః, కిం కరవాణి యాన్తి శతధా మత్కఞ్చుకే సంధయః? ౧౨.

ప్రియునిపై మానము దాల్పుము అని బోధించిన సఖులకు అట్లు చేయ శక్తురాలు గాక నాయిక బదులుచెప్పుట.—(ప్రయోగవ్యత్యయము.)—తత్ వక్త్ర అభిముఖం ముఖం వినమితమ్ = అతని ముఖమునకు ఎదుట (నా) ముఖము వంపఁబడినది (అతనిముఖము నెదుట నాముఖమును కనఁబడనీయక వంచుకొని యుంటిని), దృష్టిః పాదయోః కృతా = (నా) చూపు (నా) పాదములయందు ఉంపఁబడినది, తత్ సల్లాప కుతూహల ఆకులతరే శ్రోత్రే పాణిభ్యాం నిరుద్ధే = అతని సంభాషణములయందు (సంభాషణములనువినుటకై) ఆసచేత మిక్కిలితొందరపడుచున్న చెవులు చేతులతో అడ్డఁబడినవి, గణ్డయోః సపులకః స్వేద ఉద్గమః తిరస్కృతః = చెక్కిళ్లయందు గగుర్పాటుతో గూడుకొన్నదైన చెమటయొక్క పుట్టుక చాటుసేయఁబడినది, సఖ్యః కిం కరవాణి మత్ కఞ్చుకే సంధయః శతధా యాన్తి = ఓచెలులారా ఏమి సేయుదును నారవికలో కుట్లు నూఱువగల (చీలి) పోవుచున్నవి. మీరు చెప్పిన వన్నియు చేసితిని గాని అతనిచెంత నాకుచములు ఉప్పొంగి నారవిక పటపట పిగిలిపోయి నాహర్షాతిశయమును బయలుపఱిచినది, అతనిపై మానము ఎట్లు తాల్పఁగలను? అని భావము.

అవ॥ నాయికా సఖీభి ర్మానకరణాయ బోధితా తత్కర్తు మశక్తా సతీ తాః ప్రత్యాహ-త దితి॥ తద్వక్త్రాభిముఖం తస్య నాయకస్య వక్త్రాభిముఖం-ముఖం వదనం మదీయం - వినమితమ్ అవాక్కృతం, దృష్టిః పాదయోః-కృతా న్యస్తా, తత్సల్లాపకుతూహలాకులతరే-తస్య నాయకస్య-సల్లాపా స్సంభాషణాని-తేషు కుతూహలం తేన-ఆకులతరే అతివ్యగ్రే-శ్రోత్రే కర్ణౌ-మయా పాణిభ్యాం-నిరుద్ధే పిహితే, గణ్డయోః-సపులకః కరోమాఞ్చః - స్వేదోద్గమ శ్చ పాణిభ్యాం - తిరస్కృతః ప్రచ్ఛాదితః; హే సఖ్యః

కఞ్చుకే మణ్చుకే కఞ్చులికాయాం - సంధయః స్యూతిసంధిస్థానాని - శతధా యాన్తి బహుధా భిద్యన్తే; కిం కరవాణి కిం కుర్యా మితి సంబన్ధః. అత్ర ప్రియః కృతాపరాధః, తస్మి న్సమాగతే ఽ ప్యేవం కర్తవ్య మితి భవతీభి ర్య దుపదిష్టం త త్సర్వం మయా కృత మేవ; అభిలాషే ప్రచ్ఛాదితేఽపి హర్షాతిశయా దఙ్గాని పుష్యన్తి; పరివర్ధితైః కఞ్చుకే భిద్యమానే భావః ప్రకాశతాం యాతి; కథం మానః క్రియత ఇత్యభిప్రాయః. అత్ర హర్షో నామ సంచారీ భావః- యథోక్తమ్ -

'హర్షో మనస్సముల్లాసో గురుదేవమహీభుజామ్
ప్రసాదాత్ ప్రియసఙ్గా చ్చ భవే దిష్టార్థలాభతః;
ముఖనేత్రప్రసన్నత్వ ప్రియోక్తిపులకోద్గమైః
గాత్రోపబృంహణ స్వేద సంశ్లేషై రభినీయతే.' ఇతి.

అత్ర నాయికా స్వీయా ముగ్ధా చ -

'ముగ్ధాఽల్పయౌవనా మూఢా లజ్జావిజితమ న్మథా;
మానోఽస్యా నిష్ఫల స్తూక్తః.' ఇత్యుక్తత్వాత్.

నాయక శ్శఠః. అత్ర ఆత్మోపక్షేపరూపం శృఙ్గారి న స్త. ప్రతీయమాన స్స్వాన్తా లంకారః.

'ఇఙ్గితాకారలక్ష్యోర్థ స్సూక్ష్మాలంకార ఈరితః,
వాచ్యః ప్రతీయమాన శ్చ సూక్ష్మోఽతి ద్వివిధో మతః.' ఇతి. ౧౨.

'ప్రహరవిరతౌ మధ్యే వాహ్న స్తతోఽపి పరేఽథవా
కిముత సకలె యాతె వాహ్ని ప్రియ, త్వ మి హైష్యసి;'
ఇతి దినశతప్రాప్యం దేశం ప్రియస్య యియాసతో
హరతి గమనం బాలా వాక్యై స్సబాష్పగళజ్జలైః. ౧౩.

నాయకుఁడు సంకల్పించుకొన్న దూరప్రయాణమును నాయిక ముగ్ధభాషణములచే మాన్పుచున్నది.—హేప్రియ = ఓవల్లభుఁడా, ప్రహర విరతౌ = (ఇఁకనొక) జాము యొక్క అవసానమందు (గాని) (అనఁగా - ఇఁక నొకజాము సేపటికిఁ గాని). అహ్నః మధ్యే వా = పగటియొక్క నడుమను (గాని) (అనఁగా - ఇఁక రెండుజాములసేపటికి మధ్యాహ్నమందుఁ గాని), అథవా తతః అపి పరే = అట్లునుగాదేని దానికిని అనంతరమందుఁ గాని) (అనఁగా - అపరాహ్ణమందుఁ గాని), కిముత అహ్ని సకలే యాతే సతి = మఱి రోజు పగలు ఎల్ల కడచినంతట (అనఁగా-అస్తమయ మయినప్పుడు గాని), త్వమ్ ఇహ ఏష్యసి = నీవు ఇచటికి వత్తువు; ఇతి = ఇట్లని, బాలా = ముగ్ధ, స బాష్ప గళజ్జలైః

వాక్యైః = కన్నీళ్లతోఁ గూడుకొన్నవియు గద్గదములును (అయిన) మాటలచేత, దిన శత ప్రాప్యం దేశం యియాసతోః ప్రియస్య గమనం హరతి = దినముల నూఱులచేత (అనఁగా పెక్కు దినములకు) పొందఁదగినదైన దేశమునకు పోఁగోరుచున్న ప్రియుని పయనమును నివారించుచున్నది. నిన్నుఁ బాసి నేను బ్రదుకను, నీవు పయనము సాగినకొంచెము సేపటికే నేఁడే మదీయమరణవృత్తాంతమును విని నీవు వెనుకకు రావలసియుండును, కావున పోవలదు, అని యభిప్రాయము.

అథ ॥ నాయికా ప్రయాణోన్ముఖం నాయకం ముగ్ధాలాపై ర్నివారయతి - ప్రహరేతి ॥ హేప్రియ-ప్రహరవిరతౌ సత్యాం యామావసానే సతి-త్వం భవా - నిహ అత్ర - ఏష్యసి, అహ్నో మధ్యే మధ్యాహ్నే వా - ఏష్యసి, అథ వా - తతోఽపి పరే అహ్ని అపరాహ్ణే - వా ఏష్యసి, కిముత సకలే - అహ్ని దివసే-యాతే నిర్గచ్ఛతి - వా ఏష్యసి, ఇత్యనేన ప్రకారేణ - బాలా ముగ్ధా - సబాష్పఝుళజ్ఝుళైః - సబాష్పాణి చ తాని ఝుళజ్ఝుళాని చ తైస్సబాష్పగద్గదై రిత్యర్థః - ఝుళజ్ఝుళ ఇత్యనుకరణ శబ్దోఽయం - బాష్పస్య కణ్ఠః ప్రభవస్థానం - తథా చోక్తం శాకున్తలే - 'కణ్ఠః స్తమ్భితబాష్పవృత్తికలుషః' ఇతి - తేన వాక్యానాం గద్గదత్వం సంభవతి-వాక్యైః పదకదమ్బైః-దినశతప్రాప్యం బహుదినగమ్యం - దేశం - యియాసతః గన్తు మిచ్ఛతః - ప్రియస్య - గమనం ప్రస్థానం-హరతి నివారయ తీతి సంబన్ధః. అత్ర దైన్యం నామ సంచారీ భావః - యదుక్తమ్-

'అనౌజస్త్వంతు మనసో దైన్య మి త్యభిధీయతే,
శోకాధివ్యాధిదారిద్ర్య చిత్తౌత్సుక్యాదిభి ర్భవేత్ ;
అఙ్గానా మపి శైథిల్యం, దేహసంస్కారవర్జనమ్,
అఞ్చితం చ శిరో, బాష్పైర వైవస్వర్యం యత్ర జాయతే.' ఇతి.

నాయికా స్వీయా ముగ్ధా చ. నాయకోఽనుకూలః. భవిష్యత్ప్రవాస విప్రలమ్భశృఙ్గారః. ఆక్షేపతక్షేపరూపం శృఙ్గారి వస్తు. ఆక్షేపోఽలంకారః. ౧౩.

కథ మపి సఖి క్రీడాకోపా ద్వ్రజేతి మయోదితే,
కఠినహృదయ స్త్యక్త్వా శయ్యాం బలా ద్గత ఏవ సః;
ఇతి సరభసధ్వ స్తప్రేమ్ణి వ్యపేతఘృణే స్పృహాం
పున రపి హతవ్రీడం చేతః కరోతి; కరోమి కిమ్! ౧౪.

నాయిక సఖితో చెప్పుకొనుట.—సఖి = ఓ చెలీ, క్రీడా కోపాత్ = పాలయలుకచేత, కథమ్ అపి = ఎట్టకేలకు, వ్రజ ఇతి మయా ఉదితే సతి = పొమ్ము అని నాచేత చెప్పఁబడఁగానే (పొమ్మని నే ననఁగానే), సః కఠిన హృదయః శయ్యాం త్యక్త్వా

బలాత్ గతః ఏవ = (ఆ) క్రూరాత్ముఁడు పడకను విడిచి బలిమిమెయి పోనె పోయెను, ఇతి సరభస ధ్వస్తప్రేమ్ణి వ్యపేత ఘృణే తస్మిన్ = ఈవిధమున సవేగముగా అణఁగఁద్రొక్కఁబడిన కూర్మిగలవాఁడును (నామీఁదితనకూర్మిని అణఁగఁద్రొక్కినవాఁడును) నశించిన కరుణగలవాఁడును (కరుణను వదలినవాఁడును అయిన) అతనిమీఁద, హృత వ్రీడం చేతః పునః అపి స్పృహాం కరోతి = కొట్టఁబడినసిగ్గుగలదైన (సిగ్గుమాలినదైన) (నాయొక్క) మనస్సు మెండియు కోరికను వహించుచున్నది, కిం కరోమి = ఏమి చేయుదును?

అన్వ॥ నాయికా సఖీమాహ - కథమితి॥ హే సఖి! క్రీడాకోపా త్ప్రణయమానాత్ - కథమపి కృచ్ఛ్రేణ - వ్రజ గచ్ఛేతి మ - యోదితే సతి ఈరితే సతి - కఠినహృదయో నిష్ఠురమనాః - స ధూర్తః - శయ్యాం త్యక్త్వా - బలా ద్గత ఏవ నివార్యమాణో౽ప్యవధూయ గత ఏ వే త్యర్థః, ఇ త్యేవం - సరభసధ్వస్తప్రేమ్ణి సత్వరనిహతప్రణయే - వ్యపేతఘృణే అపగతకరుణే - తస్మిన్ - హృతవ్రీడం నష్టలజ్జం - చేతో మమ మానసం - పునరపి - స్పృహాం వాఞ్ఛాం - కరోతి, కిం కరో మీతి సంబన్ధః. అత్రాభిప్రాయో వ్యక్త ఏవ. ఔత్సుక్యం నామ సంచారీ భావః - యథోక్తమ్ -

'కాలాక్షమత్వ మౌత్సుక్య మప్రాప్తే రిష్టవస్తునః;
సంతాప శ్చ మనశ్చిన్తా నిశ్వాసో గమనోద్యమః
ఇత్యాద్యై రనుభావైః స్యా దభినేయ మిదం బుధైః.' ఇతి

అత్ర నాయికా స్వీయా మధ్యా చ - కిం చ అవస్థాభేదతః కలహాన్తరితా చ - యథోక్తం భారతీయే -

'సేర్ష్యాకలహనిష్క్రాన్తో యస్యా నాగచ్ఛతి ప్రియః
సా పశ్చాత్తాపసంప్రాప్తా కలహాన్తరితా భవేత్.'

నాయికాః పున రవస్థాభేదే నాష్టవిధాః -

'అత్ర వాసకసజ్జా చ, విరహోత్కణ్ఠితా౽పి వా,
స్వాధీనపతికా చైవ, కలహాన్తరితా తథా,
ఖణ్డితా, విప్రలబ్ధా చ, తథా ప్రోషితభర్తృకా,
తథా౽భిసారికా చైవ, మిత్యష్టౌ నాయికాః స్మృతాః.' ఇతి.

నాయక శ్శఠః, యతః నాయికయా వ్రజే త్యుక్తమాత్ర ఏవ శయ్యాం త్యక్త్వా౽న్యత్ర గతవాన్. ప్రణయమానకృతో విప్రలమ్భశృఙ్గారః - యథోక్తం దశరూపకే -

'తత్ర ప్రణయమాన స్స్యా త్కోపావేశితయా ద్వయోః.' ఇతి.

అత్రాత్మోపక్షేపరూపం శృఙ్గారి నర్మ - అత్ర నర్మశర్మణి హాస్యాభావే౽పి సర్వం హాస్య మితి దశరూపకవచనేన నవిరోధః - తథా చ భారతీయె

'ఉత్థాపితశృఙ్గారం నిరుద్ధకరుణం నివృత్తవీరరసం
హాస్యప్రవచనబహుళం నర్మ త్రివిధం విజానీయాత్'.
ఇత్యత్ర బహుళగ్రహణేన హాస్యస్య నియమాదర్శనాత్. స్వభావోక్తి రలంకారః. ౧౪

దంపత్యో ర్నిశి జల్పతో ర్గృహశుకే నాకర్ణితం య ద్వచ
స్త త్ప్రాత ర్గురుసన్నిధౌ నిగదత స్తస్యాతిమాత్రం వధూః
కర్ణాలమ్బితపద్మరాగశకలం విన్యస్య చఞ్చూపుటే
వ్రీడార్తా విదధాతి దాడిమఫలవ్యాజేన వాగ్బన్ధనమ్. ౧౫.

నిశి జల్పతోః దంపత్యోః యత్ వచః గృహ శుకేన ఆకర్ణితమ్ = రాత్రి సల్లాపములాడుచున్న భార్యాభర్తలయొక్క ఏ మాట ఇంటి (పెంపుడు) చిలుకచేత ఆలకింపఁబడెనో, తత్ అతిమాత్రం గురు సన్నిధౌ నిగదః తస్య=ఆమాటను తఱుచుగా అత్తమామల యెదుట పలుకుచున్నట్టి యాచిలుకకు, చఞ్చూపుటే=నోటిడొప్పయందు, వ్రీడా ఆర్తా వధూః=సిగ్గుచేత పీడింపఁబడినదైన కోడలు, కర్ణ ఆలమ్బిత పద్మరాగ శకలం=(తన) చెవియందు ధరింపఁబడియున్న కెంపు తునుకను, దాడిమ ఫల వ్యాజేన=దాడిమ గింజయనుమిషచేత, విన్యస్య = ఉంచి, వాక్ బన్ధనం విదధాతి =వాకట్టును చేయుచున్నది.

ఒకతె రాత్రి తానును తనభర్తయును ఆడుకొన్న సరససల్లాపములను పంజరములోని పెంపుడుచిలుక విని మఱునాఁడు ఆమెయొక్క అత్తమామలయెదుట పలుకుచుండఁగా లజ్జపడినదై ఆపలుకులు మాన్పుటకై తనచెవియందు కర్ణపూరముగా నొప్పారుచున్న కెంపు తునియను దాడిమగింజను తినఁబెట్టినట్లు దానినోటఁ బెట్టెను. అదియు దాడిమగింజయని తలంచి ప్రేలుడు మాని దానిని సాధించుచుండెను.

అవ॥ కవే ర్వాక్యం దంపత్యో రితి॥ నిశి రాత్రౌ-జల్పతోః సల్లపతోః - దంపత్యోః యద్వచః గృహశుకేన - ఆకర్ణితం శ్రుతం-తద్వచనం ప్రాతః - గురుసన్నిధౌ గురుజనసమీపే - అతిమాత్రం బహుళతరం - నిగదతః ఉచ్చారయతః - తస్య శుకస్య - చఞ్చూపుటే త్రోటిసంపుటే - వ్రీడార్తా లజ్జాకులా - వధూః రమణీ - దాడిమఫలవ్యాజేన దాడిమబీజచ్ఛద్మనా - అత్ర ఫలశబ్దేన బీజం లక్ష్యతే - కర్ణాలమ్బిత పద్మరాగశకలం విన్యస్య కర్ణభూషణ కలితమాణిక్యఖణ్డం నిధాయ - వాగ్బన్ధనం వచన నిరోధం - విదధాతీతి సంబన్ధః. అత్ర నాయికా స్వీయా ప్రగల్భా చ ప్రాగల్భ్యం కథ మితి చేత్ - యథోక్తం దశరూపకే -

'ఊహాపోహోక్తిచాతుర్య కార్యకౌశలసంయుతా
యావనాఢ్యా స్మరోన్మత్తా ప్రగల్భా దయితాఙ్గకే,
విలీయమానేవానన్దా ద్రతారమ్భే ప్యచేతనా.' ఇతి.

నాయకో౾నుకూలః. అత్ర సంభోగశృఙ్గారః - యథోక్తం దశరూపకే -

'అనుకూలౌ నిషేవేతే యత్రాన్యోన్యం విలాసినౌ
దర్శన స్పర్శనాదీని సంభోగో౾యముదాహృతః.' ఇతి.

అత్ర నర్మగర్భో ద్యోత్యతే - యథోక్తమ్ -

'ఛన్న నేత్రప్రతీచారో నర్మగర్భో౾ర్థహేతవే'. ఇతి.

యుక్తిరలంకారః - యథోక్తమ్ -

'అయుజ్యమానస్య మిథశ్శబ్దస్యార్థస్య వా పునః
యోజనా క్రియతే యా సా యుక్తిరిత్యుచ్యతే బుధైః.' ఇతి. ౧౫.

అజ్ఞానేన పరాఙ్ముఖీం పరిభవాదాశ్లిష్య మాం దుఃఖితాం
కిం లబ్ధం శఠ దుర్నయేన నయతా సౌభాగ్యమేతాం దశామ్
పశ్యైతద్దయితాకుచవ్యతికరాసక్తాఙ్గరాగారుణం
వక్షస్తే మమ తైలపఙ్కమలినైర్వేణీపదైరఙ్కితమ్. ౧౬.

ఈశ్రీకిందియర్థము శృంగారదీపికకు ఇంచుక భేదముగా నుండును.— హే శఠ = ఓయిధూర్తుఁడా, పరిభవాత్ దుఃఖితాం పరాఙ్ముఖీం మామ్ = (నీవుచేసిన) తిరస్కారముచేత పెడమొగమైయున్న నన్ను, అజ్ఞానేన ఆశ్లిష్య సౌభాగ్యమ్ ఏతాం దశాం నయతా దుర్నయేన కిం లబ్ధమ్ = తెలివిలేమిచే కవుంగిలించికొన్న సొబగును ఈ స్థితికి తెచ్చికొన్న దుర్నీతునిచే (నీచే) ఏమిపొందఁబడినది (తెలివిలేకయుండుటచేత నన్నుఁగవుంగిలించి ఏల వృథాగా నీసౌభాగ్యమును ఇట్లు పాడుచేసికొంటివి); దయితాకుచవ్యతికర ఆసక్త అఙ్గరాగ అరుణం తే ఏతత్ వక్షః తైలపఙ్కమలినైః మమ వేణీ పదైః అఙ్కితమ్ = (నీ) ప్రియయొక్క స్తనముల సంపర్కముచేత అంటుకొన్న మైపూఁతచేత ఎఱ్ఱనిదైన నీయొక్క యీ ఱొమ్ము నూనె మడ్డిచే మలినములైన నా * జడ చిహ్నములచే గుర్తులుగలదైయున్నది; పశ్య = చూడుము. నాయకుఁడు రాత్రి యన్యవనితతోఁ గడపి వేకువను ఇంటికి వచ్చి ఆసమయమున తనవైపుగాక తన కవలివైపు మొగముగానున్న నాయికను వెనుకనుండి కవుంగిలించెను; అందునం జేసి ఆమెయొక్క జడ అతని ఱొమ్మునకు అంటుకొని ఆజడయొక్క నూనెమచ్చలు ఆఱొమ్మునిూఁద అన్యవనితా స్తనభరసమ్మర్దసక్తమైన యా యెఱ్ఱని మైపూఁతసౌభాగ్యములో స్ఫుటముగాఁ గానఁబడినవి. అంతట నాయిక యతనిని 'అయ్యో! దానిగుబ్బలనుండి యంటిన యీయంగరాగంపు సొంపును నాజడనూనెమచ్చలచే ఏల పాడుచేసికొంటివి! ఎంతతెలియనివాఁడవు!' అని గంభీరోక్తుల నుల్లసమాడుచున్నది. భావము కులువుగ నూహింపవచ్చును.

అథ ॥ నాయికా స్వాపరాధం ప్రచ్ఛాదయన్తం నాయకం నిహ్నుతే- అఙ్గానేనే తి ॥ హే - శఠ ధూర్త - పరిభవా త్తిరస్కారా - ద్దుఃఖితా మత ఏవ పరాఙ్ముఖీం మామ్ - అజ్ఞానేన అవిచారేణ - ఆశ్లిష్య ఆలిఙ్గ్య - అద్య-సౌభాగ్యం శోభావ త్త్వమ్ - ఏతాం దశామ్ ఈదృశీమవస్థాం - నయతా ప్రాపయతా - దుర్నయేన దుర్వినీతేన - భవతా - కిం లబ్ధం కిం ఫలం ప్రాప్తం-న కి మపి లబ్ధ మి త్యర్థః ; తా మేవ దశాం వివృణోతి - తె దయితాకుచ వ్యతికర రాసక్తాఙ్గరా గారుణం దయితాయాః కుచా తాభ్యాం వ్యతికర స్సం పర్కః తేన ఆసక్తః అనులిప్తః స చాసౌ అఙ్గరాగ శ్చ చర్చావిశేషః తేన అరుణం- త దేత ద్వత్షః - తైలపఙ్కమలినై స్తైలపఙ్కమలీమసైః-వేణీపదైః కుచోచ్ఛ్రయసంపర్క స్థానైః ॥ని॥ 'వేణీ నదీప్రవాహే చ కుచోచ్ఛ్రయ' ఇ త్యమరశేషః - అఙ్కితం లాఞ్ఛితం- పశ్య ఆలోక - ఇతి సంబన్ధః. అత్ర నాయకస్య హితం కథయన్తీవ అపహ్నవేన తస్య వఞ్చనాం ప్రకటితవతీ త్యభిప్రాయః. అత్ర నాయికా స్వీయా ధీరా ప్రగల్భా చ - యథోక్తం - 'ధీరా గుప్తవికారా స్యా దఙ్గరాగార్పణా దితి.' కించ ఖణ్డితా - 'జ్ఞాతేన్యాసఙ్గవికృతే ఖణ్డితే ర్ష్యాకషాయితా' ఇతి. నాయకో ధృష్టః; అత్ర శఠేతి సంబుద్ధ్యా నాయకవిశేషో నోక్తః; కిం తు క్రుద్ధయా నాయకం ప్ర త్యామన్త్రణమ్- యథోక్తం భారతీయే -

'దుశ్శీల శ్చ దురాచారః శఠో వామః పరూషకః
నిర్లజ్జో నిష్ఠుర శ్చేతి ప్రియః క్రోధేఽభిధీయతే.' ఇతి.

అత్ర వైమనస్య కృతేర్ష్యావిప్రలమ్భః శృఙ్గారః. మానకృతం శృఙ్గారి సన్ద్యోత్యతే - యథోక్తమ్ - 'ఆత్మోపక్షేపసక్తేచ్ఛామానైః శృఙ్గార్యపి త్రిధా'. ఇతి. అత్ర హేతు రలంకారః. ౧౭

ఏకత్రాసనసంగతిః పరిహృతా ప్రత్యుద్గమా ద్దూరత
స్తామ్బూలానయనచ్ఛలేన రభసాశ్లేషోఽపి సంవిఘ్నితః
ఆలాపోఽపి న మిశ్రితః పరిజనం వ్యాపారయ న్త్యాన్తికే
కాన్తం ప్రత్యుపచారత శ్చతురయా కోపః కృతార్థీకృతః. ౧౮.

అపరాధిని నాయకుని నాయిక తన నేర్పుచేత ఖేద పెట్టుచున్నది.—దూరాత్ ఏవ ప్రత్యుద్గమాత్ ఏకత్ర ఆసన సంగతిః పరిహృతా = దూరమునుండియే ఎదురుగాలేచి నడచుటచేత ఒకచోటనే ఆసనమందు కలసికూర్చుండుట తప్పింపఁబడినది, తామ్బూల ఆనయన (చ్) ఛలేన రభస ఆశ్లేషః అపి సంవిఘ్నితః=తాంబూలముతొక్క (తాంబూలమును) తెచ్చుటయనెడి మిషచేత వేగిరముతోడి కవుంగిలింతయు ఆటంకపెట్టఁబడినది,

అన్తికే పరిజనం వ్యాపారయన్త్యా ఆలాపః అపి న మిశ్రితః = సమీపమందు పరిచారికా జనమును (నాయకునికై) పనిగొనుచున్న యా నాయికచేత (నాయకునితో) మాట రేమి యు కలుపఁబడదాయెను (పరిచారికలకు నాయకునికై 'కుర్చీ తెచ్చి వేయుము'. 'విసనకఱ్ఱ తెచ్చి వీవుము,' అని యిట్లు పనులుసేయ నాజ్ఞ లొసంగుచు ఆనెపమున అతనితో మాట లాడకయే యుండిన దనుట), చతురయా కాన్తం ప్రతి ఉపచారతః కోపః కృతార్థీకృతః = చదురుగత్తె (యయిననాయిక) చేత కాంతునిఁ గూర్చి ఉపచారములచేత (ఉపచార ములమిషచేతనే) (తన) కోపము సఫలీకరించుకొనఁబడినది.

అథ ॥ నాయికా కృతాపరాధం నాయకం చాతుర్యే ఖేదయతి - ఏక త్రేతి ॥ దూరా దేవ-ప్రత్యుద్గమా త్ప్రియిత్యుత్థానా - దేకత్ర ఏకస్మి న్నివాసాదౌ - ఆసనసంగతిః ఆస నే ఆసీనయా కృతా సంగతి శ్శేషణం - పరిహృతా నిరుద్ధా, తామ్బూలానయనచ్ఛలేన-రభ సాశ్లేషోఽపి రభసేన త్వరయా కృతః ఆశ్లేషః పరిరమ్భోఽపి - సంవిఘ్నితః * తారకాది తాన్ప్రతిత్యయః, అన్తికే సమీపే - పరిజనం - వ్యాపారయన్త్యా కార్యేషు ప్రేరయ న్త్యా - తయా-ఆలాపోఽపి భాషణ మపి - న మిశ్రితః న సంయోజితః, అనేన ప్రకారేణ - చతురయా విదగ్ధయా - కాన్తయా-కాన్తం ప్రతి ప్రియ ముద్దిశ్య - ఉపచారతః ఉపచితో పచారాత్ - కోపః ఈర్ష్యామానః - కృతార్థీకృతః సఫలీకృత ఇతి - సంబన్ధః. అపరా ధిని ప్రియే సమాగతే సతి సహవాస సంశ్లేషణ సల్లాపాదీనా మకరణ మేవ కోపస్య కృతార్థత్వ మితి. అత్ర అవహిత్థం నామ సంచారీ భావః - యథోక్తమ్ -

'అవహిత్థం భయవ్రీడా ధార్ష్ట్య కౌటిల్యగౌరవైః
ఆకారగోపనం, తస్మి న్ననుభావా భవ న్త్యమీ;
అన్యథా కథనం, దృష్టి రన్యథా, చాన్యథా స్థితిః;
విషాద ధైర్య కృతక కథాభఙ్గో మృషాదరః.' ఇతి.

అత్ర నాయికా స్వీయా ప్రగల్భా ధీరా చ - యథోక్తమ్ - 'సావహిత్థాద రోదాస్తే రతౌ ధీ రే'తి. నాయక శ్శఠః. అత్ర మానకృత విప్రలమ్భః శృఙ్గారః. నర్మగర్భః - యథోక్తం -'ఛన్న నేత్రప్రతీచారో నర్మగర్భోఽర్థ హేతవే.' ఇతి. యుక్తి రలంకారః.౧౬.

దృష్ట్వైకాసనసంగతే ప్రియతమే పశ్చా దుపేత్యాదరా
దేకస్యా నయనే పిధాయ విహితక్రీడానుబన్ధచ్ఛలః
తిర్యగ్వక్రితకన్ధర స్సపులకః ప్రేమోల్లసన్మానసా
మన్తర్హాస లసత్కపోలఫలకాం ధూర్తోఽపరాం చుమ్బతి.౧౭.

ఇద్దఱు కాంతలమగని చెయిదము.—ఏక ఆసన, సంగతే ప్రియతమే దృష్ట్వా = ఒకటియే ఆసనమందు కలసికూర్చున్న ప్రేయసులను(ఇరువురను) చూచి, పశ్చాత్ ఉపే

త్య = మెలఁకువగా (వారి) వెనుకవైపుగా దరిసి, విహిత క్రీడా అనుబద్ధ (చ్) ఛలః = కావింపఁబడిన యాట యాసక్తి నెపముగలవాఁడై (ఆటకై చేసినట్లు నటించుచు), ఏకస్యాః నయనే పిధాయ = (అయిరువురలో) ఒకతెయొక్క నేత్రములను (తనచేతులతో) మూసి, తిర్యక్ వక్రితకన్ధరః సన్ = అడ్డముగా వంపఁబడిన మెడగలవాఁడై, ధూర్తః = వంచకుఁడు, అన్తః హాస లసత్ కపోల ఫలకామ్ అపరాం, చుమ్బతి = లోపలి నవ్వుచేత ఒప్పారుచున్న బల్లలవంటి చెక్కిళ్లుగలదైన (విశాలమైన చెక్కిళ్లుగలదైన) (యా) రెండవదానిని ముద్దుపెట్టుకొనుచున్నాఁడు. రెండవనాయిక నవ్వుట తనమీఁది ప్రీత్యతిశయమునకు, కన్నులు మూయుట ఈచుంబనమును చూడకుండుటకు, ఏవమాదివిశేషములు సులువుగా నూహింపఁదగినవి.

అవ॥ కర్తే ర్వాక్యం - దృష్ట్వేతి॥ ఏకాసనసంగతే ఏకం చ తదాసనం చ ఏకాసనం తత్ర - సంగతే మిళితే నిషణ్ణే ఇత్యర్థః - ప్రియతమే ప్రేయస్యౌ - దృష్ట్వా - పశ్చా దుపేత్య పృష్ఠత స్సమాసాద్య - విహితః కృతః - క్రీడానుబన్ధః కేళివ్యాసఙ్గః - స ఏవ - ఛలం వ్యాజో - యేన సః తథోక్తః - ఆదరా ద్బహుమానాత్ - ఏకస్యా స్తయో రన్యతరస్యా - నయనే దృశౌ - పిధాయ పాణిభ్యా మాచ్ఛాద్య - తిర్యగ్వక్రిత కన్ధరః తిర్యగ్వక్రీకృతకణ్ఠ - స్సన్ - ధూర్తో వఞ్చకః - సపులక ప్రేమోల్లసన్మానసాం సపులకా చ సా ప్రేమోల్లసన్మానసా చ తాం - కిం చ అన్తర్హాసలసత్కపోల ఫలకామ్ అన్తర్గతహాసితశోభమానగణ్డస్థలీమ్ - అపరాం ద్వితీయాం నాయికాం - చుమ్బతీతి సంబన్ధః. అభిప్రాయో వ్యక్త ఏవ.

అత్ర హర్షో నామ సంచారీ భావః. నాయికే స్వీయే ; తయో రాచ్ఛాదిత నయనా ముగ్ధా, అన్యా మధ్యా వా ప్రగల్భా వా. నాయక శ్శఠః. సంభోగశృఙ్గారః. నర్మగర్భః. యుక్తి రలంకారః. ౧౭.

చరణపతనప్రత్యాఖ్యానా త్ప్రసాదపరాఙ్ముఖే
నిభృతకితవాచారే త్యుక్త్వా రుషా పరుషీకృతే
వ్రజతి రమణే నిశ్శ్వ స్యోచ్చైః స్తనాహితహస్తయా
నయనసలిలచ్ఛన్నా దృష్టి స్సఖీషు నిపాతితా. ౧౮.

పరుషభాషణలచేత నాయకునిపై నలుక దాల్చి పశ్చాత్తాపము పొందిననాయికయొక్క దీనదశను వర్ణించుట.— చరణ పతన ప్రత్యాఖ్యానాత్ = పాదప్రణామము యొక్క తిరస్కరించుటవలన (నాయకుఁడు పాదములందుఁ బ్రెల్లినను నాయిక అలుక మానకుండుట) ప్రసాద పరాఙ్ముఖే = ఓదార్పుటయందు విముఖుఁడై (అతఁడును కోపము

చెంది ఆమెను ఓదార్పక యూరకుండె ననుట), నిభృత కితవ ఆచార ఇతి ఉక్త్వా=గహ్యమయిన వంచకపు నడవడికలవాఁడా అను మాటను (నాయిక...యట్లు అన్నందులకు), రుషా పరుషీ కృతే=కోపముచేత (కోపగించినవాఁడై) కఠినుఁడుఁగా చేయఁబడినవాఁడై(కఠినతను వహించినవాఁడై),రమణే వ్రజతి (సతి)=ప్రియుఁడు పోవుచుండఁగా, ఉచ్చైః నిశ్వస్య స్తన ఆహిత హస్తయా = బిట్టుగా నిట్టూర్పువిడిచి కుచములయందు ఉంచుకొనఁబడిన చేయిగలదైన నాయిక చేత, నయన సలిల క్లిన్నా దృష్టిః సఖీషు నిపాతితా = కంటి నీళ్లచే తడిసిన చూపు చెలులమీఁద వేయఁబడ్డినది,(మీమాటలు విన్నందున నాగతి యిట్లు అయినది అనునర్థముగా కన్నీళ్లతో వారిని చూచిన దనుట).

అవ॥ సఖీనా ముపదేశేన మానం కృత్వా ప్రియం నిరస్య పశ్చాత్తాపం గతాయాః నాయికాయాః దీనాం దశాం కవి రాహ - చరణేతి॥ చరణపతనప్రత్యాఖ్యానా - చ్చరణపతనస్య పాదప్రణామస్య-ప్రత్యాఖ్యానం నిరసన మనఙ్గీకార ఇత్యర్థః - తస్మా - త్ప్రసాదపరాఙ్ముఖే ప్రసాదః ప్రసాదనం ణిజన్తాద్ఘఞ్ - తత్ర-పరాఙ్ముఖో విముఖః - తస్మిన్-నిభృతకితవాచార నిగూఢధూర్తచారిత్ర-ఇత్యుక్త్వా ఇతి వచనేన - రుషా కోపేన - పరుషీకృతే రూక్షతాం గమితే - రమణే దయితే - వ్రజతి నిర్గచ్ఛతి సతి - ఉచ్చైరతితరాం - నిశ్వస్య నిశ్వాసం కృత్వా - స్తనాహితహస్తయా కుచనిహితకరయా - అత్ర కవినా పతాకాహస్తో వివక్షితః -'అత్యాహితే హృది న్యస్త' ఇత్యుక్తత్వాత్ - నాయిక యేతి శేషః - నయనసలిలక్లిన్నా-నయనసలిలైః నేత్రజలైః-క్లిన్నా ఆర్ద్రా-దృష్టిః నిరీక్షణమ్ - అత్ర దీనా నామ దృష్టి ర్వివక్షితా- యథోక్తమ్-'సబాష్పమన్ద సంచారా శోకే దీనా దృగిరి తే' తి- సఖీషు-నిపాతితా న్యస్తేతి సంబన్ధః. చరణపతనప్రత్యాఖ్యానా దిత్యనేన, నిభృతకితవాచా రే త్యుక్త్వా చ, 'అపరాధీ ప్రియః తస్మిన్ ప్రసాదో న కర్తవ్యః పరుషవచనా న్యపిప్రయోక్తవ్యా నీ'తి సఖ్యుపదేశ శ్చ, నిశ్వ స్యే త్యనేన పశ్చాత్తాప శ్చ, స్తనాహితహస్త యే త్యనేన అత్యాహితం చ, నయనసలిలక్లిన్నా దృష్టి స్సఖీషు నిపాతి తే త్యనేన భవతీనాం దురుపదేశేన ఈదృశీ మవస్థాం ప్రాప్తాఽ స్మీ త్యయ మర్థ శ్చ, గమ్యతే.

అత్ర దైన్యం నామ సంచారీ భావః. నాయికా స్వీయా ముగ్ధా చ, కించ కలహాన్తరితా చ. నాయక శ్శఠః. విప్రలమ్భశృఙ్గారః. జాతి రలంకారః. ౧౯.

'కాఞ్చ్యా గాఢతరావబద్ధవసనప్రాన్తా కి మర్థం పున
ర్ముగ్ధాక్షీ స్వపితీ' తి తత్పరిజనం స్వైరం ప్రియే పృచ్ఛతి,

‘మాత స్సుప్తి మపీహ లుమ్పతి మమే' త్యారోపితక్రోధయా
పర్యస్య స్వపనచ్ఛలేన శయనే దత్తోఽవకాశ స్తయా. ౨౦.

కాఞ్చ్యా = మొలనూలితో, గాఢతర అవబద్ధ వసన ప్రాన్తా సతీ = మిక్కిలి గట్టిగా కట్టఁబడిన వస్త్రముయొక్క అంచుగల దై (పోఁకముడిగలదై), ముగ్ధ అక్షీ = సుందరమయిన నేత్రములుగలదైన(యీకోమలి), కిమర్థం పునః స్వపితి= ఏల మఱి నిద్రపోవుచున్నది? ఇతి = అని, ప్రియే = ప్రియుఁడు, స్వైరం తత్ పరిజనం పృచ్ఛతి సతి = మెల్లగా ఆమెయొక్క పరిచారికాజనమును అడుగుచు ఉండఁగా, మాతః =ఓయమ్మా! ఇహ మమ సుప్తిమ్ అపి లుమ్పతి ఇతి = ఇచట నాకు నిద్రను సయితము పోఁగొట్టుచున్నాఁడు అని, ఆరోపిత క్రోధయా తయా = కల్పించుకొనఁబడిన (అనఁగా నిజముగాని) కోపముగలదైన యీనాయికచేత, శయనే పర్యస్య స్వపన (చ్) ఛలేన అవకాశః దత్తః = పానుపునందు అవలిప్రక్కకుతిరిగి పరుండు మిషచేత (నాయకునికి) చోటు ఇయ్యఁబడినది.

ఇందు ఒకానొకముగ్ధనాయిక ‘నీప్రియుఁడు అపరాధి, అతఁడువచ్చినప్పుడు పోఁకముడిని బిగించుకొని నిద్రపోవుచున్న ట్లుండుము' అని సఖిచేసిన యుపదేశమును ప్రియునిమీఁది యనురాగాతిశయముచేత నెఱవేర్పఁగోరకయు ఉల్లంఘింప వెఱచియు దానిని నెఱవేర్చినట్లు నటించుచు కపటమానమును దాల్చి ప్రియునికి తనపాన్పున మిష చే చోటొసంగుట వర్ణింపఁబడినది.

అవ॥ నాయికా సఖీభి స్మానకరణాయ బోధితా తద్వచనోల్లఙ్ఘనభయేన కపటం విధాయ మానం కృతవతీతి కవి రాహ - కాఞ్చ్యేతి॥ కాఞ్చ్యా మేఖలయా గాఢతరావబద్ధవసనప్రాన్తా సతీ - గాఢతర మతిదృఢమ్ - అవబద్ధ స్సంయతః - వసనప్రాన్త శ్చేలాఞ్చలం - యస్యా స్సా తథోక్తా - ముగ్ధాక్షీ వామలోచనా - కిమర్థం పున - స్వపితి శేతే - పునశ్శబ్దో వాక్యాలంకారే - ఇతి - తత్పరిజనం తస్యాః నాయికాయాః - పరిజనం పరిచారకం - ప్రియే ప్రాణేశ్వరే - స్వైరం మందం ॥ ని॥ ‘స్వైరం స్వచ్ఛన్దమన్దయో రి' త్యమరశేషః - పృచ్ఛతి సతి, హే మాతః హే అమ్బ - ఇహ అస్మిన్ శయనే- మమ సుప్తి మపి - లుమ్పతి నాశయతీ - త్యారోపితక్రోధయా ఏవం కల్పితరోషయా - తయా-స్వపనచ్ఛలేన స్వాపస్నిద్రో గవ్యాజేన - పర్యస్య పరివృత్య- శయనే పర్యఙ్కే - అవకాశః ప్రదేశః - దత్త ఇతి సంబన్ధః. అత్ర గాఢతరావబద్ధ వసనప్రాన్తేత్యనేన, కిమర్థం స్వపితీ త్యనేన చ, ‘అపరాధీ ప్రియః తస్మిన్ సమాగతే సతి నీవీ దృఢం బన్ధనీయా, నిద్రిత యైవ స్థాతవ్య మి'తి సఖ్యుపదేశో గమ్యతే. స్వాప్నిద్రోగకల్పనయా అవకాశో దత్త ఇ త్యనేన ప్రేమాతిశయో వ్యజ్యతే. అత్ర అవహి

ర్థం నామ సంచారి భావః. నాయికా స్వీయా మధ్యా చ. నాయకః శృతః. సంభోగశృ
ఙ్గారః. అత్ర కైశికీవృత్తిః గర్భం నర్మగర్భః. యుక్తి రలంకారః. ౨౦.

ఏకస్మిన్ శయనే పరాఙ్ముఖతయా వీతోత్తరం తామ్యతో
రన్యోన్యస్య హృది స్థితే ప్యనునయే సంరక్షతో ర్గౌరవం
దంపత్యో శ్శనకై రపాఙ్గవలనా న్మిశ్రీభవచ్చక్షుషో
ర్భగ్నో మానకలి స్సహాసరభసవ్యావృత్తకణ్ఠగ్రహమ్. ౨౧.

ఏకస్మిన్ శయనే పరాక్ ముఖతయా వీత ఉత్తరం తామ్యతోః = ఒకపాన్పు నందే (ఒకరికొకరు) పెడమొగమైయుండుటచేత పోయిన వచనముగలుగునట్లుగా (అనఁగా ఒకరితో నొకరు మాటలాడక) వెతఁజెందుచు, అన్యోన్యస్య హృది అనునయే స్థితే అపి = ఒండొరులయొక్క మనస్సులో బతిమాలుట ఉన్నను (ఇరువురును ఒకరినొకరు బతిమాలుకొనఁ గోరుచునే యున్నను), గౌరవం సంరక్షతోః = బెట్టును కాపాడుకొనుచు (అనఁగా బతిమాలుకొనకయే), (ఉన్నట్టి), దంపత్యోః = ఆలుమగలకు, అపాఙ్గ వలనాత్ మిశ్రీభవత్ చక్షుషోః = కడకన్నుల ప్రసరణముచేత కలియుచున్న చూపులుగలవారికి, (ఒండొరులను ముందుగా కడకన్నులం బరికించి యనంతరము చక్కఁగా చూచుకొఁగా), సహాస రభస వ్యావృత్త కణ్ఠగ్రహమ్ = నవ్వుతోఁ గూడిన వేగముతో (ఒండొరులవైపు) మఱలిన కంఠముల యాలింగనము కలుగునట్లుగా, మానకలిః=పొలయలుకచేతఁగలిగిన జగడము, భగ్నః = అణఁగిపోయెను.

తా.—భార్యాభర్తలు ఒకపాన్పునందే పొలయలుకచే ఒండొరులకు పెడమొగముగా పరుండి మౌనముదాల్చినవారై కుందుచు, ఒకరినొకరు మన్నింపు వేఁడుకొనఁ గోరిక గలిగియున్నను బెట్టుచెడు ననుభయముచేత అట్లు వేఁడుకొనకయే యుండి, అనంతరము అన్యోన్యభావపరీక్షార్థము కడకన్నుల నొకరినొకరు చూచుకొని చూపులు కలుపుకొని, పరస్పరప్రసాదాపేక్ష నెఱింగి, తటాలున మహాసంతోషమున నవ్వుచు సరిగా నొండొరుల వైపు తిరిగి కంఠాశ్లేషము లొనరించి కడతేఱిరి.

కవే ర్వాక్యమ్ ॥ ఏకస్మిన్నితి ॥ ఏకస్మిన్ శయనే ఏకశయ్యాయాం - పరాఙ్ముఖతయా - వీతోత్తరం నిర్వచనం బద్ధమౌన మిత్యర్థః - తామ్యతోః గ్లానిం భజతోః - కిం చ అన్యోన్యస్య ఇతరేతరస్య - హృది హృదయే - అనునయే సాన్త్వనే - స్థితే స త్యపి - గౌరవం - సంరక్షతోః పరిపాలయతోః - అవినాశయతో రిత్యర్థః - శనకైః మన్దం - అపాఙ్గవలనా న్నేత్రాఞ్చల వ్యావర్తనా - న్మిశ్రీభవచ్చక్షుషోః అత్ర చక్షు

కృష్ణేన దృష్టిర్లక్ష్యతే - దంపత్యోః - స్థానకలిః - మానేన ప్రణయకోపేన - కృతః - కలిః కలహం - తథాచోక్తం -

'ప్రణయేర్ష్యావిభావాభ్యాం మానో ద్వేధా నిగద్యతే,
అత్ర ప్రణయమానస్స్యాత్ కోపావేశితయో ర్ద్వయోః'. ఇతి -

సహాసరభసవ్యావృత్తకణ్ఠగ్రహం - సహాసో హాససహితః - రభసేన రయేణ - వ్యావృత్తౌ చ తౌ కణ్ఠౌ తయోః - గ్రహః గ్రహణం ఆలిఙ్గన మిత్యర్థః - సహాసః రభసవ్యావృత్తకణ్ఠగ్రహో యస్మిన్ కర్మణి తత్తథోక్తం - భగ్నో ధ్వస్తః-ఇతి సంబన్ధః. అత్ర భావశాన్తిః ప్రణయకోపస్య శాన్తత్వాత్. నాయికా స్వీయా మధ్యాప్రగల్భయో రన్యతరా చ. నాయకోఽనుకూలః. మానానన్తర సంభోగః. చేష్టాకృతం సంగోచ్ఛారూపం శృఙ్గారి వర్ణ్యః జాతి రలంకారః. ౨౧.

'పశ్యామో మయి కిం ప్రపద్యత' ఇతి స్థైర్యం మయాఽఽలమ్బితం,
'కిం మాం నాలపతీ త్యయం ఖలు శఠః' కోప స్తయాఽప్యాశ్రితః,
ఇత్యన్యోన్యవిలక్షదృష్టిచతురే తస్మి న్నవస్థాన్తరే
సవ్యాజం హసితం మయా ధృతిహరో ముక్త స్తు బాష్ప స్తయా. ౨౨.

మయి కిం ప్రపద్యతే పశ్యామః ఇతి = నన్నుఁగూర్చి ఏమి తలంచునో చూతము అని, మయా స్థైర్యమ్ ఆలమ్బితమ్ = నాచేత దిట్టతనము వహింపఁబడినది (నేను మాటలాడక బిగువుగా నూరకుంటిని), అయం శఠః ఖలు మాం న ఆలపతి కిమ్ ఇతి = ఈధూర్తుఁడు మఱి నాతోఁ బలుకఁడేమి అని, తయా అపి కోపః ఆశ్రితః = ప్రియచేతను అలుక వహింపఁబడినది (ప్రియయు అలుక దాల్చినది), ఇతి ఇట్లు, అన్యోన్య విలక్ష దృష్టి చతురే తస్మిన్ అవస్థాన్తరే = ఒండొరుల గుఱిలేని చూపులచే రమణీయమయిన యా దశావిశేషమందు, మయా సవ్యాజం హసితమ్ = నేను మిష పెట్టి నవ్వితిని, తయా తు ధృతి హరః బాష్పః ముక్తః = ప్రియచేత నో (నా) దిట్టతనమును హరించునట్టి కన్నీరు రాల్పఁబడెను.

తా.— నేను ప్రియ యొద్దకుం బోయితిని; పోయియు 'నేను మాటలాడక యూరకున్నయెడల ప్రియ ఏమనుకొనునో చూత' మని పలుకక ధీరముగా నుంటిని. ఆ కిటుకెఱుంగక ప్రియ 'ఏల మాటలాడఁడు నాతో నేఁడు ఈ ధూర్తుఁడు!' అని అలుకతో రిచ్చవడి చూచుచుండెను. 'నీభావమును పరీక్షించుటకై నేను పలుకకయుంటిని, ఇంత మాత్రమునకు నీవు అలుగనేల?' యను నర్థముగా నే నేదో మిష పెట్టి నవ్వితిని. అంతట ప్రియ గాఢానురక్తను తన్ను అట్లు పరీక్షించినందులకు కన్నీరు విడిచినది.

అవ॥ నాయకో వక్తి-పశ్యామ ఇతి ॥ మయి మద్విషయే-ఏషా-కిం ప్రపద్యతే ఇ
మవబుధ్యతే - పశ్యామో జానీమః - ఇతి మయా - స్థైర్యం స్థిరత్వం - అవలమ్బితం స్వీ
కృతం - తత స్తయాఽప్యయం - శఠో ధూర్తః - ఖలు శబ్దో వాక్యాలంకారే - మాం కి
మితి - నాలపతి నభాషత - ఇతి కోపః - ఆశ్రితః ప్రాప్తః - ఇ త్యేవం - అన్యోన్యస్య
విలక్షదృష్టిచతురే- విలక్షా లక్షశూన్యా - సా చ సా దృష్టి శ్చ విలక్షదృష్టిః - అన్యో
న్యస్య పరస్పరస్య - విలక్షదృష్టిః తయా - చతురం రమ్యం-తస్మి - న్నవస్థాన్తర దశా
విశేషే - మయా - సవ్యాజం కి మపి వ్యాజీకృత్య - హసితం హాసః కృతః - తయా
చతురయా - ధృతిహారో మమ స్థైర్యహారో - బాష్పస్తు ముక్త ఇతి సంబన్ధః. అత్ర
హసిత మి త్యనేన 'త్వద్భావపరీక్షార్థ మేవం మయా తూష్ణీం స్థితం, త్వయా కి మితి
కుప్యత' ఇ త్యయ మర్థోఽవగమ్యతే. బాష్పో ముక్త ఇత్యనేన కోపభావః శాన్తః.
నాయికా స్వీయా.ముగ్ధా మధ్యా చ-యథోక్తం దశరూపకే - 'ముగ్ధా నవవయఃకామా
రతౌ యా మృదుభావకృత్' ఇతి. నాయక స్త్వనుకూలః. ప్రణయమానాన న్తర
సంభోగః. సహాస్యశృఙ్గారి నర్మ. యుక్తి రలంకారః. ౨౨.

ఏకస్మి ఞ్ఛయనే విపక్షరమణీనామగ్రహే ముగ్ధయా
సద్యఃకోపపరాఙ్ముఖగ్లపితయా చాటూని కుర్వ న్నపి
ఆవేగా దవధీరితః ప్రియతమ స్తూష్ణీం స్థిత స్తత్క్షణం
మా భూ త్సుప్త ఇ వే త్యమన్దవలితగ్రీవం పున ర్వీక్షితః. ౨౩.

ఏకస్మిఞ్ఛయనే విపక్ష రమణీ నామ గ్రహే = ఒకటియె సెజ్జయందు (తన
తోఁ బరుండియున్న ప్రియతముఁడు) సవతి సుందరి పేర (తన్ను) పిలువఁగా, సద్యః
కోప పరాఙ్ముఖ గ్లపితయా ముగ్ధయా = తత్క్షణమే కోపముచే పెడ మొగమై కుము
లుచున్న ముగుదచేత, ప్రియతమః = అత్యంతప్రియుఁడగు భర్త, చాటూని కుర్వఞ్
అపి=స్తుతులు(బుజ్జవములు) చేయుచున్న వాఁ డయ్యును, ఆవేగాత్ అవధీరితః (సఞ్)=
వేగిరపాటుతో తిరస్కరింపఁబడినవాఁడై (ఎంత బతిమాలుకొన్నను మన్నింప దాయె
ననుట), తత్క్షణం తూష్ణీం స్థితః (సఞ్) = వెంటనే ఊరక యున్నవాఁడై,' సుప్త
ఇవ మాభూత్ ఇతి = (నాయికచే) నిద్రితుఁడు గాక యుండును గావుత అని, అమ
న్ద వలిత గ్రీవం పునః వీక్షితః = వేగముగా త్రిప్పఁబడిన మెడ గలిగినదగునట్లుగా మ
ఱల చూడఁబడినఁ వా డాయెను (అయ్యో నిద్రపోయినాఁడేమో పోకయుండునుగాక
యని కోరుచు అతని కేసి మెడ త్రిప్పి అతనిం బరికించిన దనుట.)

అభి.—తనతోఁ బరుండియున్న నాయకుఁడు తన్ను తన పేరఁ బిలుపక సవతి పే

కొం చిలిచినందులకు అలిగినదై నాయిక అతఁ డెంత బతిమాలినను మన్నింపక యుండి, అతఁడును విసిగి యూరక యుండినంతట; ముగ్ధగావున మనస్సును ఆఁపలేక అతనిని 'అయ్యో! నిద్రించినాఁడేమో కదా! మేల్కొనియే యుండును గాక' అని కోరుచు అతని వైపు మెడ త్రిప్పుకొని పరికించినది.

కవే ర్వాక్యమ్ - ఏకస్మి న్నితి॥ ఏకస్మి న్ శయనె ఏకశయ్యాయాం-విపక్షరమణీ నామగ్రహే సపత్నీనామగ్రహే - సతి - సద్య స్సపది - కోప పరాఙ్ముఖగ్లపితయా కోపేన పరాఙ్ముఖా చ సా. గ్లపితా చ తయా - ముగ్ధయా రమణ్యా - ప్రియతమః - చాటూని సాన్త్వ వచనాని - కుర్వ న్నపి - ఆవేగా త్సంభ్రమాత్॥ ని॥ 'ఆవేగ స్సంభ్రమ స్త్వరా' ఇ త్యమరః? - అవధీరితో నిరస్తో - భూత్వా తత్ క్షణం - తూష్ణీం స్థితః ఉదాసీనో౽భూత్ - అనన్తర మయం - సుప్తో నిద్రితః - మాభూదితి వేతి - ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారె - అత్ర మా ఇతి ప్రతిషేధే కాకు రనుసంధేయా - అమన్ద వలిత గ్రీవం సహసా వివర్తిత కంధరం - పున ర్వీక్షితః భూయో విలోకితః - ఇతి సంబన్ధః. అత్ర అమన్దవలితగ్రీవం పున ర్వీక్షిత ఇ త్యనేన ఔత్సుక్యభావోదయో గమ్యతె. నాయికా స్వీయా మధ్యా చ - యథోక్తం దశరూపకె - 'మధ్యోద్య ద్యౌవనానఙ్గా మోహాన్తసురతక్షమా' ఇతి. నాయకో దక్షిణః, 'తుల్యో౽నేకత్ర దక్షిణ' ఇ త్యుక్తత్వాత్. మానానన్తరసంభోగః. సంభోగేచ్ఛారూపం శృఙ్గార నర్మ. జాతి రలంకారః. ౨౩..

'తస్యా స్సాన్ద్రవిలేపన స్తనతటప్రశ్లేషముద్రాఙ్కితం
కిం వక్ష శ్చరణానతివ్యతికరవ్యాజేన గోపాయ్యతే?'
ఇత్యుక్తే క్వ త ది త్యుదీర్య సహసా తత్సంప్రమార్ష్టుం మయా
సాశ్లిష్టా రభసేన తత్సుఖవశా త్తన్వ్యా చ త ద్విస్మృతమ్. ౨౪.

అపరాధమునకై యలిగిన నాయికను నేర్పుమెయి వెండియు మోహింపఁజేసిన నాయకుని వాక్యము.—తస్యాః సాన్ద్ర విలేపన స్తన తట ప్రశ్లేష ముద్రా అఙ్కితం వక్షః చరణ ఆనతి వ్యతికర వ్యాజేన కిం గోపాయ్యతే = అలదాని దట్టంపు మైపూఁతతోడి చను దరుల కౌఁగిలింత యచ్చుచేత గుర్తుగలదైన (నీ) ఱొమ్మును నా యడుగులకు మొక్కులు చేర్చుడు మిషచేత ఏల దాఁచెదవు? ఇతి ఉక్తే = అని నాయికచేత చెప్పఁబడఁగానే (అని నాయిక చెప్పఁగానే) (ప్రయోగవ్యత్యయము:—) మయా సహసా క్వ తత్ ఇతి ఉదీర్య సా రభసేన ఆశ్లిష్టా = నేను బలిమెయి ఏది అది (ఆయంకము) అని పలికి (శా) ప్రయుఘు తటాలున కవుఁగిలించితిని, తన్వ్యా చ తత్ సుఖవశాత్

తత్ విస్మృతమ్ = ప్రియు యొ ఆకవుంగిలింత యొక్క సుఖము మూలముగా ఆయంక (వృత్తాంత) మును మఱచినది.

అభి.—నాయకుఁడు ఒక నాయిక చనుగట్టుల కుంకుమాద్యంగరాగము తన యొ మ్మున నంటుకొని యుండఁగా అట్లె మఱియొక నాయిక కడకుం బోయి తా నామెను వంచించి ఆమె వలతిం గూడినయపరాధమును మన్నించుఁగాతమని ఆమెకు పాదప్రణామము చేసెను. అమె మన్నింపక, 'ఏమి అలనాని చనుగట్టులయంగరాగంపుఁ జిహ్నములు నా కగపడక యుండుటకా ప్రణతులు చేసెదవు?' అని యధిక్షేపించెను. అంత నాతఁడు ఆమెకు ఆయంకమును కనఁబడనీయక దాఁచువాఁడై తటాలున ఆమెను కవుంగిలించెను; ఆసుఖమువలని మైమఱపులో అంకవృత్తాంతము నూయ మాఱెను.

అవ॥ స్వాపరాధిత్వాత్ కుపితాం నాయికాం పున ర్వైదగ్ధ్యాత్ప్రమోహయతో నాయక స్యోక్తిః- తస్యా ఇతి॥ తస్యా స్తత్ప్రియాయాః - సాన్ద్రవిలేపన స్తనతటప్రశ్లేష ముద్రాఙ్కితం - సాన్ద్రం నిబిడం - విలేపనం కుఙ్కుమాదిచర్చా - యస్య త త్తథోక్తమ్ - సాన్ద్రవిలేపనం చ తత్ స్తనతటం చ - తస్య - ప్రశ్లేషః ఆలిఙ్గనం - తేన కృతా ముద్రా పదం-తయా - అఙ్కితం లాఞ్ఛితం - వక్షః - చరణానతివ్యతికరవ్యాజేన - చరణానతేః పాదప్రణామస్య - వ్యతికర స్సంబన్ధః - స ఏవ - వ్యాజః అపదేశః - తేన-కిం కిమర్థం-గోపాయ్యతే ప్రచ్ఛాద్యతే-ఇతి తయా ఉక్తే సతి మయా - క్వ కుత్రే - త్యుదీర్య ఉక్త్వా - సహసా తదఙ్కం - ప్రమార్ష్టుమ్ అపనేతుం - సా-రభసేన రయేణ - ఆశ్లిష్టా ఆలిఙ్గితా - తత్సుఖవశా త్తన్వ్యాశ్చ - త-త్ప్రకృతం కర్మ-విస్మృత మాసీ దితి సంబన్ధః. అత్ర నాయకేన రాత్రౌ వన్యత్ర గత్వా ప్రాత రాగత్య తదపరాధ ప్రమార్జనాయ ఖణ్డితాయాః నాయికాయాః పాదప్రణామః కృతః; తదానీం తయా సంభోగచిహ్నే దృష్టే నాయకః ప్రత్యుత్పన్నమతి స్సన్ ఏవం కృతవా నిత్యర్థో గమ్యతే. కోపభావశాన్తిః. అత్ర నాయికా స్వీయా మధ్యా చ. నాయక శ్శఠః. తేన రసాన్తరం నామ మానాపనయనోపాయః కృతః - 'రభసత్రాసహర్షాద్యైః కోపభ్రంశో రసాన్తర' మి త్యుక్తత్వాత్. మానానన్తరం సంభోగః. అత్ర నర్మగర్భః. యుక్తి రలంకారః. ౨౪.

'త్వం ముగ్ధాక్షి వినైవ కఞ్చులికయా ధత్సే మనోహారిణీం
లక్ష్మీ మి' త్యభిధాయిని ప్రియతమే తద్వీటికాసంస్పృశి,
శయ్యోపాన్త నివిష్టసస్మితవధూ నేత్రోత్సవానన్దితో
నిర్యాత శ్శనకై రళీకవచనోపన్యాస మాళీజనః. ౨౫.

సంభోగాతురనాయకచేష్టలను తన్నాయికా తత్సఖీచేష్టలును.— (హే) ముగ్ధ

అక్షి త్వం కఞ్చులికయా వినా ఏవ మనోహారిణీం లక్ష్మీం ధత్సే= (ఓ)సుందర నేత్రా నీవు అవిక లేకయే మనోహరమయిన సొంపును దాల్చెదవు, ఇతి అభిధాయిని ప్రియతమే తత్ వేణికా సంస్పృశి(సతి)=అని పలుకుచు ప్రియతముఁడు ఆనాయికయొక్క అవికముడిని తాఁకుచుండఁగా, ఆళీ జనః=చెలుల సమూహము, శయ్యా ఉపాన్త సస్మిత వధూ నేత్ర ఉత్సవ ఆనన్దితః = పానుపు చెంతను చిఱునవ్వుతోడి కాంతయొక్క కను పండువుచేత (మోమువలనం దెలియుచున్న ప్రీతిచేత) సంతసపెట్టఁబడినదై, అలీక వచన ఉపన్యాసం (యథాతథా) నిర్యాతః = (తాము పడకగదినుండి వెడలిపోవుటకు) కల్ల మాటలు (కారణములు) చెప్పి వెడలిపోయెను.

అభి.— పడకటింట శయనాధిరూఢుఁడై సంభోగార్థము త్వరపడుచున్న నాయకుఁడు వ్యాజపూర్వకముగా నాయిక అవికముడిని విప్పందొడంగుడు, మంచముకడ నిలిచియున్న నాయికయు హాసస్మితాలంకృతవదనారవింద యగుడు, చెలులు నానావ్యాజముల వారిని వీడ్కొని అటనుండి వెడలిపోయిరి.

అవ॥ సంభోగతరళస్య నాయకస్య చేష్టాం కవి రాహ - త్వ మితి॥ హే ముగ్ధాక్షి వామలోచనే- త్వం - కఞ్చులికయా కఞ్చుకేన - వి నైవ - మనోహారిణీం హృద్యాం- లక్ష్మీం శోభాం -ధత్సే వహసి - ఇ త్యభిధాయిని ఇతి వాదిని - ప్రియతమె - తద్వేణికా సంస్పృశి సతి తస్యాః కఞ్చులికాయాః వేణికాం బన్ధనరజ్జుం సంస్పృశ తీతి తద్వేణికా సంస్పృక్ తస్మిన్ - శయ్యోపాన్త నివిష్ట సస్మిత వధూ నేత్రోత్సవానన్దితః-శయ్యాయా ఉపాన్తః తత్ర నివిష్టా-సస్మితా స్మితసహితా-సా చ సా వధూశ్చ - శయ్యోపాన్తనివిష్టా చ సా సస్మితవధూశ్చ తస్యా - నేత్రోత్సవః నయనప్రసాదః - తేన - ఆనన్దితో హృష్టః - ఆళీజనః సఖీజనః - అలీకవచనోపన్యాసమ్- అలీకః కృతకః - వచనానా ముపన్యాసో - యస్మి న్కర్మణి త త్తథోక్తం - తస్మై మనస్థం - నిర్యాతో నిర్గత - ఇతి సంబన్ధః.

అత్ర ఔత్సుక్యం నామ సంచారీ భావః. నాయికా స్వీయా ముగ్ధా చ; కించ స్వాధీనపతికా - యథోక్తమ్ - 'ఆసన్నాయత్తరమణా హృష్టా స్వాధీన భర్తృకా' ఇతి. నాయకోఽనుకూలః. సంభోగశృఙ్గారః. పఞ్చ్ఛాయాపం శృఙ్గారి నమః. పర్యాయోక్తి రలంకారః - యథోక్తం కావ్యాదర్శే -

'అర్థ మిష్ట మనాఖ్యాయ సాక్షా త్తస్యైవ సిద్ధయే
తత్ప్రకారాన్తరాఖ్యానం పర్యాయోక్తి మతం హి తత్.' ఇతి. ౨౫.

భ్రూభఙ్గే రచితేఽపి దృష్టి రధికం సోత్కణ్ఠ ముద్వీక్షతే,
రుద్ధాయా మపి వాచి సస్మిత మిదం దగ్ధాననం జాయతే,

కార్కశ్యం గమితేఽపి చేతసి తనూ రోమాఞ్చమాలమ్బతే,
దృష్టే నిర్వహణం భవిష్యతి కథం మానస్య తస్మిన్ జనే. ౨౩.

సఖులబోధనప్రకారము భర్తపై అలుక వహింపనేరనిదై వారితో నాయిక బదులు పలుకుట.—భ్రూ భఙ్గే రచితే అపి=(నాచే అతనిపై) బొమముడి చేయఁబడిన దైనను, దృష్టిః అధికం సోత్కణ్ఠమ్ ఉద్వీక్షతే = (నా) చూపు (అతనిని) (మునుపటి కన్న) ఎక్కుడుకోరికతోఁ జూచును; వాచి రుద్ధాయామ్ అపి = మాట నివారింపఁబడినది అయినను (అతనితో నేను పలుకక మౌనము వహించినను), ఇదం దగ్ధ ఆననమ్ సస్మితం జాయతే = ఈపాడుమొగము చిఱునవ్వుతోఁ గూడుకొన్నది అగును; చేతసి కార్కశ్యం గమితే అపి = మనస్సు కఠినత్వమును పొందింపఁబడినదైనను, (నేను మనస్సును రాయిగా చేసికొన్నను), తనుః రోమాఞ్చమ్ ఆలమ్బతే = దేహము పులకలను దాల్చును; తస్మిన్ జనే దృష్టే మానస్య నిర్వహణం కథం భవిష్యతి = ఆ మనుష్యుని చూచినప్పుడు కోపమునకు నిర్వాహము ఎట్లు కలుగును. అతఁ డెంతయపరాధి యైనను అతనిమీఁద కోపము దాల్ప నావలనఁ గా దని భా. 'ప్రియు' అనక 'జనే' అనుటచే నాయకుని సాపరాధత్వమును అతనిపై తిరస్కారభావంబును సూచితములు.

అవ॥ నాయికా సఖీభిః మానకరణాయ బోధితా తత్కర్తుమశక్తా సతీ పునస్తాః ప్రత్యాహ — భ్రూభఙ్గ ఇతి॥ యస్మాత్ భ్రూభఙ్గే భ్రుకుటీభఙ్గః భ్రూభఙ్గః తస్మిన్-రచితే కృతే - సత్యపి - దృష్టిర్నయన - మధిక మత్యర్థం - సోత్కణ్ఠముత్సుకం సదుద్వీక్షతే - అవలోకయతి - కిం చ యస్మా - ద్వాచి వచనే - రుద్ధాయాం నివారితాయాం సత్యా - మపి - ఇదం - దగ్ధాననం హతలపనం - సస్మితం స్మితసహితం - జాయతే-అత్ర స్మితం నామ హాస్యవిశేషః -

'వికస్వరకపోలం యదపాఙ్గోన్మఖతారకమ్
అలక్ష్యమాణదశనం స్మితం ధీరజనోచితమ్.'

ఇత్యుక్తత్వాత్ - కించ యస్మా - చ్చేతసి చిత్తే - కార్కశ్యం కఠినత్వం- గమితే ప్రాపితే - సత్యపి - తను శ్శరీరం - రోమాఞ్చం రోమహర్షణ - మాలమ్బతే భజతి - తస్మిన్ జనే ప్రియజనే - దృష్టే సతి - మానస్య ఈర్ష్యాకృతకోపస్య - నిర్వహణం నిర్వాహ - కథం భవిష్యతి న భవిష్య తీ త్యర్థః - ఇతి సంబన్ధః. 'అపరాధీ ప్రియస్తస్మిన్ సమాగతే భ్రూభఙ్గాదికే కృతేఽపి కిం ప్రయోజనం? దృష్ట్యాదికం స్వాతన్త్ర్యేణ మానాభావం ప్రకటయతీ' తి స్వస్యా అసామర్థ్యం నివేదితవ తీ త్యభిప్రాయః.

హర్షో నామ సంచారీ భావః. నాయికా స్వీయా ముగ్ధా చ. నాయక శ్శఠః. అత్రాక్షేపరూపశ్శృఙ్గార నర్మ. ఆక్షేపో నామ స్వానురాగప్రకాశనమ్. జాతి రలంకారః.

ప్రాణేశప్రణయాపరాధసమయే సఖ్యోపదేశం వినా
నో జానాతి సవిభ్రమాఙ్గవలనావక్రోక్తిసంసూచనమ్,
స్వచ్ఛై రచ్ఛకపోలమూలగళితైః పర్యస్తనేత్రోత్పలా
బాలా కేవల మేవ రోదితి లుఠల్లోలాలకై రశ్రుభిః. ౨౭.

బాలా = ఒకానొక ముగ్ధనాయిక, ప్రాణేశ ప్రణయ అపరాధ సమయే = ప్రాణనాయకుని ప్రేమకృతమయిన తప్పిదముయొక్క కాలమందు (ప్రాణేశ్వరుఁడు ప్రేమచేతనే తప్పొనర్చినప్పుడు), సఖ్యా ఉపదేశం వినా = సఖిచేత బోధనలేక, స విభ్రమ అఙ్గ వలనా వక్ర ఉక్తి సంసూచనం నో జానాతి = విలాస సహితమయిన యొడలి త్రిప్పుటచేతను (అనఁగా సవిలాసముగా పెడమొగము పెట్టుటచేతను) వంకర మాటలచేతను (అతనితప్పిదము నతనికి) తెలుపుటను ఎఱుఁగదు (తెలుపుటకు నేరదు; మఱి యేమి చేయుననఁగా), స్వచ్ఛైః అచ్ఛ కపోల మూల గళితైః లుఠత్ లోల అలకైః అశ్రుభిః పర్యస్త నేత్ర ఉత్పలా (సతీ) కేవలం రోదితి ఏవ = (విస్తారముగా బొట బొట రాలి కాటుక నెల్ల కరఁగించి కడిగివైచిన వగుటచేత, అనంతరము) అకలుషములు (ను) విమలములయిన చెక్కిళ్ల యాదిభాగమునుండి జాఱినవియు దొరలుచును చలించుచును ఉన్న ముంగురులు గలవియు (ముంగురులను దొరలించుచు చలింపఁజేయుచు ఉన్నట్టివియు) (నయిన) బాష్పములతో ఏడ్వనుమాత్రము ఏడ్చుచునే యున్నది. బాలాశబ్దము సాభిప్రాయము.

అథ॥ కవే ర్వాక్యం - ప్రా ణేతి ॥ ప్రాణేశప్రణయాపరాధసమయె - ప్రాణేశస్య ప్రియతమస్య - ప్రణయాపరాధః - ప్రణయేన ప్రేమ్ణా కృతః - అపరాధః అనిష్టాచరణం- తస్య-సమయే కాలే - సఖ్యా వయస్యయా - కృత ముపదేశం వినా సఖీకృతోపదేశాభావా దిత్యర్థః - బాలా ముగ్ధా- సవిభ్రమాఙ్గవలనా సవిలాసగాత్రవలనా - సతీ పరాఙ్ముఖీత్యర్థః - వక్రో క్తిసంసూచనం - వక్రో క్తిభిః కుటిలభాషణైః- స్వసంసూచన మపరాధజ్ఞాపనం - యతో-న జానాతి న వేత్తి తతః-స్వచ్ఛై రకలుషైః-అచ్ఛకపోలమూలగళితై ర్నిర్మలగణ్డ ప్రాన్తనిసృతైః-ర్లుఠల్లోలాలకైః - లుఠన్తః పరివర్తమానాః- లోలా శ్చపలాః - అలకా శ్చూర్ణకున్తలాః - యేషు తాని లుఠల్లోలాలకాని - తైః - రశ్రుభి ర్బాష్పైః - పర్యస్తనేత్రోత్పలా భూత్వా కేవలం-రోది త్యేవ రోదన మేవ కరోతి - న కించి దుపాయం జానా తీ త్యర్థః - ఇతి సంబన్ధః. సవిభ్రమాఙ్గవల నే త్యనేన ఏకశయ్యావిరహో వ్యజ్యతే-శయ్యాయాం శయానే నైవ అలకానా మశ్రులుణ్ఠనం సంభవతి. నాయికా స్త్రీయా ముగ్ధా చ; మధ్యా ప్రగల్భా చ స్వత ఏవ కోపప్రసాదాభిజ్ఞే, ముగ్ధా తు ఉపదేశ మంతరేణ న కిఞ్చిజ్జానా తీ త్యభిప్రాయః. నాయికో క్తను

కూలః. దైన్యం నామ సంచారీ భావః. ప్రణయమానకృతో విప్రలమ్భః శృఙ్గారః. మానకృతం చేష్టారూపం కైశికీవృత్తె రఙ్గం వర్ష. జాతి రలంకారః. ౨౬.

భవతు విదితం, వ్యర్థాలాపై రలం, ప్రియ గమ్యతాం,
తను రపి న తే దోషో, ఽస్మాకం విధి స్తు పరాఙ్ముఖః,
తవ యది తథా రూఢం ప్రేమ ప్రపన్న మిమాం దశాం,
ప్రకృతి తరళే కా నః పీడా గతె హతజీవితె? ౨౭.

అపరాధిని నాయకుని నాయిక బెదరించుట.— భవతు = కానిమ్ము (నీవు చెప్పినదెల్ల అట్లేనిజముగానే యుండునుగాక అనుట - దిట్టఁడవై సర్వము కల్లయే పలుకుచున్నావు అని హృదయము), విదితమ్ = తెలిసినది; వ్యర్థ ఆలాపైః అలమ్ = వృథా మాటలు మానుము. ప్రియ గమ్యతామ్ = ప్రియుఁడా పొమ్ము, తే తనుః అపి దోషః న = నీయందు ఇంచుక యేనియు తప్పు లేదు (మహాపరాధుఁడవని హృదయము), (కిం)తు అస్మాకం విధిః పరాక్ముఖః = మఱియేమనఁగా మాకు దైవము ప్రతికూలము (గా నున్నది), తథా రూఢం తవ ప్రేమ ఇమాం దశాం ప్రపన్నం యది = ఆవిధముగా నాటుకొనియుండిన నీ యనురాగము ఈ యవస్థను పొందినది కాఁగా, ప్రకృతి తరళే హత జీవితే గతే (సతి) నః కా పీడా = స్వభావముచేత చంచలమయిన (ఉన్నట్లే ఉండి యేక్షణములోనో పోవునట్టిదయిన) పాడు ప్రాణము పోయినయెడల మాకు ఏపాటి బాధ (పో, ఇఁక నీతో నాకు పని లేదు, నీవు అట్టియా ప్రేమను అణఁగఁద్రొక్కి చేసిన యీ ద్రోహమునకు ప్రాణము వదలెదను, అని భా.) 'రూఢమ్' 'తరళే' —సాభిప్రాయములు.

అవ॥ అపరాధినం నాయకం నాయికా భర్త్సయతి - భవ త్వితి॥ భవతు అస్తు నామ - భవతా య దుచ్యతే 'మయి నాపరాధ' ఇతి త త్తథైవ భవ త్వి త్యర్థః - విదిత మేత దాఖ్యాన - మత్ర నిహ్నవోఽనుసంధేయః - హే ప్రియ - వ్యర్థాలాపై నిరర్థకవచనై - రలం పర్యాప్తం - గమ్యతాం నిర్గమః క్రియతాం - తే దోషః అపరాధ- స్తను రపి స్వల్పోఽపి - నా స్తి - అస్మాకం తు- విధి ర్దైవం - పరాఙ్ముఖః విముఖః- ప్రతికూల ఇత్యర్థః - తథా రూఢం తేన ప్రకారేణ అతిశయితం - తవ ప్రేమ - ఇమా మీదృశీం - దశా మవస్థాం - ప్రపన్నం యది ప్రాప్తం చేత్ - ప్రకృతితరళే స్వభావచఞ్చలే - హతజీవితే వ్యర్థజీవితే - గతే సతి - నః అస్మాకం - కా పీడా కా బాధా - నా స్త్యేవే త్యర్థః - ఇతి సంబన్ధః. ప్రేమత్యాగ స్త్వయా క్రియతే యది మయా ప్రాణత్యాగః క్రియత ఏ వే - త్యనేన గమ్యతామిత్యాక్షేపేన ఇతఃపర మేకం త్వయా న కర్తవ్య

మిత్యత్రోత్కర్షో వ్యజ్యతే. నాయికా స్వీయా ధీరాధీరా ప్రగల్భా చ, యథోక్తం దశ రూపకే-

'సావహిత్థాదరోదాస్తే రతౌ ధీ రేతరా క్రుధా
నిర్భర్త్స్య తాడయే న్మధ్యా మధ్యాధీ రేవ తం వదేత్.' ఇతి.

మధ్యాధీరా తు కీదృశీతి చేత్-

'ధీరా సోత్ప్రాసవక్రోక్త్యా మధ్యా సాశ్రుః కృతాగసం
ఖేదయే ద్దయితం కోపా దధీరా పరుషాక్షరమ్.' ఇతి.

అత్ర సోత్ప్రాసవక్రోక్త్యా కోపా ద్దయితం ఖేదయే దితి లక్షణస్య విద్యమానత్వాత్ - ధీరాధీరా ప్రగల్భైవ. నాయకః శఠః. ఈర్ష్యామానకృతో విప్రలమ్భశృఙ్గారః - అత్ర మానకృతం శృఙ్గారి నమః. ఆక్షేపాలంకారః. ౨౮.

ఉరసి నిహిత స్తారో హారః, కృతా జఘనే ఘనే
కలకలవతీ కాఞ్చీ, పాదౌ రణ న్మణి నూపురౌ,
ప్రియ మభిసర స్యేవం ముగ్ధే త్వ మాహతడిణ్డిమా
యది, కి మధిక త్రాసోత్కమ్పా దిశ స్సముదీక్షసే? ౨౯.

వలపు సెంపునం జేసి తగని వేసముచ ప్రియు నభిసరించుచున్న నాయికను సఖి మందలించుట.—ఉరసి తారః హారః నిహితః = ఎదయందు నిర్మలమయిన ముత్తెపుంబేరు తాల్పఁబడినది (..పేరును దాల్చితివి), ఘనే జఘనే కలకలవతీ కాఞ్చీ కృతా = విశాలమయిన కటిప్రదేశమందు శబ్దాయమానమైన మొలత్రాడు ఉంపఁబడినది(...మొలత్రాటిని ధరించితివి), పాదౌ రణత్ మణి నూపురౌ = అడుగులు మొరయుచున్న రతనాల యందియలుగలవి (...రత్నాలయందెలను పెట్టుకొంటివి), హే ముగ్ధే = ఓసి గోలా, ఏవం త్వమ్ ఆహత డిణ్డిమా (సతీ) ప్రియమ్ అభిసరసి యది = ఇట్లు (ఇట్టి వేసముతో) నీవు వాయింపఁబడిన తుడుముగలదానవై (తుడుము వాయింపించుకొనుచు) (నీ) ప్రియుని అభిసరించుచున్నదాన వయ్యెను, అధిక త్రాస ఉత్కమ్పా (సతీ) కిం దిశః సముదీక్షసే = ఎక్కువలైన భయమును వణఁకును గలదానవై (మిక్కిలి భయపడుచును వణఁకుచును) ఏల దిక్కులను పరికించెదవు?

తా.—ప్రియు నభిసరించెడు నీవు ఎవరేని కనుదురో యను భయముచే నలుగడలు పరికించుచున్నావు. నీ వేసము పరాకుగా నున్నవారిని సయితము హెచ్చరించి నిన్ను చూపించునట్టిది. నీ నగలశబ్దము డప్పువాయించుటగా నున్నది, నీ హారముకాంతి కాగడా వెలుతురుగా నున్నది. ఇట్టి వేసముతో అభిసరించినచో తప్పక పలువురకంటఁ బడుదువు. ఈ వేసము మార్చుకొమ్ము అనుట.

అవ॥ రాగాతిశయా దనుచితవేషే ణైవ ప్రియ మభిసరన్తీం నాయికాం సఖ్యుపాలభతే - ఉరసీతి॥ ఉరసి - తారో నిర్మలః ॥ ని॥ 'ముక్తాశుద్ధౌ చ తారః స్యా' దిత్యమరః - హారో - నిహితో విన్యస్తః - ఘనే విపులే - జఘనే కటిప్రదేశే - కలకలవతీ శిఞ్జానవతీ - కాఞ్చీ మేఖలా - కృతా రచితా·నిబద్ధే త్యర్థః॥ ని॥ 'స్త్రీకట్యాం మేఖలా కాఞ్చీ త్య'మరః - పాదౌ చరణౌ - రణన్మణినూపురౌ రణన్తౌ మణినూపురౌ యయో స్తౌ తథోక్తౌ కృతౌ - హే ముగ్ధే మూఢే - త్వ - మేవ మనేన ప్రకారేణ - ఆహతడిణ్డిమా ప్రహతవాద్యా సతీ - నిర్మలహారజ్యోత్స్నయా భూషణరవై శ్చ ఆత్మప్రకాశనం కృతవతీ త్యర్థః - ప్రియ మభిసరసి యది ప్రియం ప్రతి- కాముకీ గచ్ఛసి చేత్ - అధికత్రాసోత్కమ్పా - ఉద్గతః కమ్పో యస్యాస్సా త్రాసేన - ఉత్కమ్పా- అధిక మత్యర్థం - త్రాసోత్కమ్పా భూత్వా - దిశః కకుభః - ఇత స్తత ఇ త్యర్థః - కిం సముదీక్షసే కి మర్థం విలోకయసి - ఇతి సంబన్ధః. అత్ర అభిసర్తుం ప్రవృత్తాం బాహ్యాఙ్గనే త్రాసా ద్దిశోఽవలోకయన్తీం నాయికాం యదృచ్ఛయా సమాగతా సఖీ 'హే మూఢే అభిసరణే ఏవ మాహతడిణ్డిమాయా స్తవ త్రాస స్సంభవతి కి' మితి వక్రోక్త్యా ఉపాలభ్య తత స్తస్యా స్తాదృశం ప్రతిషేధయ తీ త్యభిప్రాయః. అత్ర శఙ్కా నామ సంచారీ భావః. యథోక్తం -

'శఙ్కాఽనిష్టాగమోత్ప్రేక్షా ; విభావోఽస్యా నిరూప్యతే ;
చౌర్యరాజాపరాధాద్య దకార్య గ్రహణా న్నృణామ్ ;
అనుభావో భవ త్యస్యా వైవర్ణ్యం, సృక్వలేహనమ్,
అస్యాన్యదర్శనే యత్నో, వీక్షణం చ ముహు ర్దిశామ్.' ఇతి.

అత్ర నాయికా పరకీయేతి నాశఙ్కనీయా- అభిసరణే తస్యాః స్వనవద్భూషణధారణస్య అయుక్తత్వాత్. కించ సాధారణీ చ న భవతి అభిసరణే తస్యా స్త్రాసోత్కమ్పత్వస్య అభావాత్. కిం తు స్వీయా మధ్యా చ. నను స్వీయాయా అ ప్యభిసరణే స్వనవద్భూషణధారణ మయుక్త మేవ? సత్యమ్ - అయుక్తమ్. ఏతత్ స్వనవద్భూషణ మభిసరణే విషయే న కృతం, కింతు వాసకసజ్జికావస్థాయాం - తథా చోక్తం భారతీయే

'ఉచితే వాసకే యా తు రతిసంభోగలాలసా
మణ్డనం కురుతే హృష్టా సా స్యా ద్వాసకసజ్జికా ;
వాసోపచరణేఽ త్యర్థం భూషణగ్రహణం భవేత్ ;
రశనానూపురప్రాయం స్వనవ చ్చేతి యద్భవేత్.' ఇతి;

ఇయం ప్రథమం వాసకసజ్జికా భూత్వా ప్రియే చిరయతి సతి ఉత్కణ్ఠాతిశయం ప్రాప్తా మదనేన ప్రేర్యమాణా అజ్ఞానేన తథైవ సాభరణా అభిసర్తుం ప్రవృత్తా, తథాపి

'హిత్వా లజ్జాం సమాకృష్టా మదనేన మదేన చ
యాభిసారయతే కాన్తం సాభవే దభిసారికా'
(సారయతి ఇత్యత్ర'స్వార్థే ణ్యన్తః.)
'సంలీనా స్వేషు గాత్రేషు త్రస్తా దిక్ప్రేషితానవా
అవగుణ్ఠవసంవీతా హ్యభిగచ్ఛే త్కులాఙ్గనా.'
ఇత్యుక్తత్వా న్న దోషః. నాయకో దక్షిణః. అత్ర హాస్యశృఙ్గారి సమః - యథోక్తం దశరూపకే - 'హాస్యే. నైవ తు శృఙ్గారం భయేన విహితం త్రిధే' తి. ఆక్షేపోఽలంకారః. ౨౯.

ప్రాతఃప్రాత రుపాగతేన జనితా నిర్నిద్రతా చక్షుషో,
ర్మన్దాయా మమ గౌరవవ్యపనయా దుత్పాదితం లాఘవమ్,
కిం ముగ్ధేన కృతం త్వయా రమణ భీ ర్ముక్తా మయా గమ్యతాం,
దుఃఖం తిష్ఠసి యచ్చ పథ్య మధునా కర్తాస్మి తచ్ఛోష్యసి 30, .

ఇందు నాయకుని వైద్యునిఁగాను తన్ను రోగిణిఁగాను నాయిక పలుకుచు చెప్పుచున్నది.—ప్రాతః ప్రాతః ఉపాగతేన (త్వయా మమ) చక్షుషోః నిర్నిద్రతా జనితా= ప్రతివేకువను (ప్రతిదినమును వేకువను అనుట) వచ్చెడు (నీచేత నా) కన్నులకు నిద్రలేమి కలిగింపఁబడినది (పగటినిద్ర అపథ్యము గాన దానిని తొలఁగించితి వనుట, రాత్రియెల్ల నీకై మేలుకొనియుంటి నని చెప్పరము), మన్దాయాః మమ గౌరవ వ్యపనయాత్ లాఘవమ్ ఉత్పాదితమ్ = జాడ్యముగలదాననయిన నాకు గురుత్వ(దోష)మును పోఁగొట్టుటచేత (దేహమందు)లఘుత్వము కలిగింపఁబడినది (మూఢురాల నయిననన్ను పరువు చెఱిపి అవమానపఱిచితివి అని చెప్పరము), ముగ్ధేన త్వయా కిం కృతమ్ = (ఆహా!) కపట మెఱుఁగనివాఁడవు నీవు (నాకు) ఎంత (యారోగ్యము)చేసితివి (కపటివి నీవు ఎంత చేటొనరించితివి అని చెప్పరము), రమణ మయా భీః ముక్తా=ప్రియుఁడా! నాచేత భయము విడువఁబడినది (నా రోగము కుదురుచున్నది, నాకిఁక ప్రాణభయములేదు అనుట) (ఇఁక నేను చావునకు వెఱవను, ప్రాణత్యాగమునకు సిద్ధపడియున్నాను అని చెప్పరము),['మరణ' అని పాఠాంతరము; ఆపక్షమున, మరణభీః ముక్తా= మరణభయము విడిచిని అని యర్థసంగతి నూహించునది.]గమ్యతామ్=పొమ్ము, దుఃఖం తిష్ఠసి=కష్టముగానున్నావు(ఎందఱో మందియ్యవలసినవైద్యునికి ఒకచోటనే చిర ముండుట కష్టముగదా; నాకడ నుండుట నీకు దుఃఖకరము అని చెప్పరము), (కిం)చ అధునా యత్ పథ్యం తత్ కర్తాస్మి శ్రోష్యసి = మఱియు ఇప్పుడు (ఉన్న దేహస్థితికి) ఏదిపథ్యమో దానినే చేసెదను, (నీవు) వినెదవు (నా కిఁక చావే తగినది, ఆపని చేసెదను అని చెప్పరము.)

వైద్యపరము:—నీవు కపట మెఱుఁగనిసజ్జనుఁడవు, ప్రతిదినము వేకువనే వచ్చి నాదేహస్థితిని విచారించికొని పగటినిద్ర మాన్పించి వ్యాధికారణ మయిన గురుత్వమును పోఁగొట్టి దేహము తేలికపడునట్లు చేసితివి! ఆహా! నీవు నాకు ఎంతటియుపకారము చేసితివి! ఇఁక నాకు ప్రాణభయము లేదు. ఇఁకే నీ వెందులకు ఇక్కడ వృథాగా కాలహరణము చేసికొనుట? మఱి యెచటికేనియు (వైద్యమునకు) పొమ్ము. నేను ఇంకను పథ్యమే చేయుచుండెదను. నీవును (నా సేవకులవలన) వినుచునే యుందువు.

వాస్తవాభిప్రాయము:—నీవు పరమధూర్తుఁడవు, ప్రతిదినము తెల్లవారువఱకు నిన్నెదురుచూచిచూచి నాకన్నుల కెన్నఁడును నిద్రలేకయే పోయినది, మందభాగ్యురాలిని నన్ను అగౌరవపఱిచి నలుగురిలో తలవంపుచేసితివి. ఇంతకన్న నీవు నాకేమి ద్రోహము చేయఁగలవు? ఇఁక నేను మరణమునకు తెగించి యున్నాను. అదియె నాకు తగినది. ఏల నాకడ నిట్లు కష్టముతో నిలిచెదవు? అవలికి పొమ్ము. ఆతగినపనియే (ప్రాణత్యాగమే) నేను చేసెదను, నీవును వినియెదవు.

అవ॥ అపరాధినం నాయకం కుపితా నాయికా ఉపాలభతే - ప్రాత రితి॥ ప్రాతః ప్రాత రుప స్యుషసి - ఉపాగతేన సమాగతేన - త్వయా - చక్షుషో ర్నేత్రయోః - నిర్నిద్రతా నిద్రాహాని - జనితా ఉత్పాదితా - కిం చ - గౌరవ వ్యపనయాత్ గురుత్వహరణాత్ -మన్దాయాః భాగ్యహీనాయాః - మమ॥ ని॥ 'మూఢాల్పాపటు నిర్భాగ్యా మన్దాః స్యురి' త్యమరః - లాఘవం లఘుత్వ - ముత్పాదితం జనితం, ముగ్ధేన అజ్ఞాతకైతవేన - త్వయా కిం కృత మయుక్తం కి మపి నాచరితమ్ - ఇదం వాక్య మపహ్నవే- కిం తు మయా - రమణభీః రమణ ఇతి భీః ముక్తా మ య్యేవ భయం విహాయ ఏవ ముక్త మి త్యర్థః - దుఃఖం సక్లేశం తిష్ఠసి - గమ్యతాం గమనం క్రియతాం - అధునా ఇదానీం - య త్పథ్య మిష్టం త త్కర్తాస్మీ త్యనేన గమ్యమానమరణోద్యోగ సూచనేన ఇతః పర మేవం త్వయా న కర్తవ్య మితి నిషేధో గమ్యతే. అత్ర స్వీయా నాయికా ధీరా ప్రగల్భాచ, కిం చ ఖణ్డితా. నాయక శ్శఠః. విప్రలమ్భశృఙ్గారః. సోపాలమ్భవచనం నర్మ. ఆక్షేపోఽలంకారః. 30.

ప్రస్థానం వలయైః కృతం, ప్రియసఖై ర స్త్రై రజస్రం గతం,
ధృత్యా న క్షణ మాసితం, వ్యవసితం చిత్తేన గంతుం పురః,
యాతుం నిశ్చిత చేతసి ప్రియతమె సర్వే స్సమం ప్రస్థితం
గన్తవ్యే సతి జీవిత, ప్రియ సుహృత్సార్థః కి ముత్సృజ్యతే?. 31.

ప్రవత్స్యత్పతిక (=భర్తదేశాంతరముపోనున్న నాయిక) తనప్రాణముతో చెప్పు

పెట్టుకొనుట.—(ప్రయోగవ్యత్యయము:—)ప్రియతమే యాతుం నిశ్చిత చేతసి(సతి)= ప్రియతముఁడు (దేశాంతరము) పోవుటకు నిశ్చయించుకొన్న మనస్సు కలవాఁడు (కాఁగానే), (ప్రియసఖైః) సర్వైః సమం ప్రస్థితమ్ = (నా నెచ్చెలులు)అన్నియు (ఆయనతో)కూడ తరలినవి, అది ఎట్లనఁగా), ప్రియసఖైః వలయైః ప్రస్థానం కృతమ్= (నా) నెచ్చెలులయిన గాజులు పయనము చేసినవి (కంకణములమీఁద ప్రీతి గలదుగాన అవి నెచ్చెలు లనఁబడినవి, కార్శ్యవశంబున గాజులు వదులై జాఱి పడిపోయిన వనుట), ప్రియసఖైః అస్రైః అజస్రం గతమ్ = (నా) నెచ్చెలులయిన కన్నీళ్లు (కన్నీళ్లు నెచ్చెలులవలె దుఃఖశాంతి సేయును గాన నెచ్చెలులుగాఁ జెప్పఁబడినవి) సంతతము పోవుచు నేయున్నవి, (నిరంతరము ఏడ్చుచున్నా ననుట), (ప్రియసఖ్యా), ధృత్యా క్షణం న ఆసితమ్=(గౌరవముం గానునది యగుటచే నెచ్చెలియైన) ధైర్యము క్షణము (అయినను) నిలువదాయెను, (అదియుం దరలిన దనుట, ఇఁక బ్రదుక లేననుట,) (ప్రియసఖేన) చిత్తేన పురః గన్తుం వ్యవసితమ్=(నా నెచ్చెలియయిన) మనస్సు ముందుగా పో నుద్యమించినది (నామనస్సు అతనిలోనే ఉన్న దనుట); జీవిత = ఓ ప్రాణమా, గన్తవ్యే సతి = (నీవును) పోవలసి(యే) యుండఁగా, ప్రియ సుహృత్ సార్థః కిమ్ ఉత్సృజ్యతే = ఆప్త మిత్రుల సమూహమును (సోబత్తును) ఏల వదలెదవు (పోఁగొట్టుకొనెదవు), (ఆమిత్రులతోనే పయనము చేయుట మంచిదిగదా, వారితోనే పొమ్ము; అనుట; ఇట్లు నాయిక తనమరణోద్యోగమును తెలుపుచున్నది.)

అవ ॥ నాయికా జీవితం ప్రత్యాహ - ప్రస్థాన మితి॥ ప్రియతమే - యాతుం ప్రస్థాతుం - నిశ్చిత చేతసి సతి-నిశ్చితం కృతనిశ్చయం-కర్తరి నిష్ఠా-చేతశ్చిత్తం - యస్య స తథోక్త స్తస్మిన్ - వలయైః కఙ్కణైః-ప్రస్థానం ప్రయాణం - కృతం-సద్యోవిరహోత్థ దేహకార్శ్యేన త్వరితం కఙ్కణాని గలితానీ త్యర్థః - ప్రియసఖైః ప్రియమిత్రైః - అస్రైః నేత్రజలైః - అజస్రం సంతతం - గతం ప్రయాతం - ధృత్యా ధైర్యేణ - క్షణం క్షణమాత్రం - నాసితం, చిత్తేన చేతసా - పురోఽగ్రతః - గన్తుం - వ్యవసితం వ్యవసాయః కృతః - ప్రియసఖై రితి విశేషణం లిఙ్గవచన వ్యత్యయేన సర్వత్ర యోజనీయమ్ - ఏవం సర్వైస్సమస్తైః-వలయాదిభిః - సమం సహ - యుగప దిత్యర్థః - ప్రస్థితం గమనం కృతం - హే జీవిత తవ - గన్తవ్యే గమనే కర్తవ్యే సతి - ప్రియసుహృత్సార్థః ప్రియాశ్చ తే సుహృదశ్చ ప్రియసుహృదః - తేషాం - సార్థః సమూహః - కిముత్సృజ్యతే కిమర్థం పరిత్యజ్యతే - త్వయా తేన సహ గన్తవ్యమి త్యర్థః - ఇతి సంబన్ధః. అత్ర నాయికాయాః ప్రియప్రయాణనిశ్చయజ్ఞానేన సద్యస్సముద్భూతవిరహసంతాపదశాతిశయ మసహమానాయా ఏవం జీవితోపాలమ్భనేన తస్యా జీవితధారణ మనిష్టమితి వ్యజ్యతే. అత్ర దైన్యం నామ సఞ్చారీ భావః. నాయికా స్వీయా మధ్యా

ప్రగల్భయో రన్యతరా చ. నాయకోఽనుకూలః. ప్రవాసవిప్రలమ్భశృఙ్గారః. సోపాలమ్భవచనం నర్మ. ఆక్షేపోఽలంకారః. ౩౧.

'సుప్తోఽయం, సఖి సుప్యతా మి'తి గతా స్సఖ్య; స్తతోఽనంతరం
ప్రేమావేశితయా మయా తరళయా న్యస్తం ముఖం తన్ముఖే;
జ్ఞాతేఽలీకనిమీలనే నయనయో ర్ధూర్తస్య రోమాఞ్చతో,
లజ్జాసీ న్మమ; తేన సాఽప్యపహృతా తత్కాలయోగ్యైః క్రమైః. ౩౨.

నాయిక తాను ప్రేమాతిశయముచేతఁ జేసినచాపలమును సఖితో చెప్పుకొనుట.-

(ప్రయోగవ్యత్యయము:—) సఖ్యః = (నా) చెలులు, 'సఖి అయం సుప్తః సుప్యతామ్'ఇతి=చెలీ, ఇతఁడు నిద్రఁజెందినాఁడు (నీవును) నిద్రపొమ్ము' అని, గతాః=(మాపడకగదినుండి) వెడలిపోయిరి, తతః అనన్తరమ్ = అటు తర్వాత, ప్రేమ ఆవేశితయా తరళయా మయా ముఖం తత్ ముఖే న్యస్తమ్ = మక్కువయొక్క ఉద్రేకముగలదాన నగుటచేత చపలనయిన నేను (నా)ముఖమును అతనిముఖముమీఁద ఉంచితిని, (అంతట), ధూర్తస్య రోమాఞ్చతః నయనయోః అలీక నిమీలనే జ్ఞాతే సతి = (ఆ) వంచకుని (చెక్కిలియందలి) గగుర్పాటుచేత (అతని) కనుదోయియొక్క అబద్ధపు మూయుట (నాకు) ఎఱుకపడఁగానే, మమ లజ్జా ఆసీత్ = నాకు సిగ్గు ఆయెను, సా అపి తేన తత్కాల యోగ్యైః క్రమైః అపహృతా = దానిని (ఆలజ్జను) అతఁడు ఆ సమయమునకు తగిన చెయిదములచేత తొలఁగించినాఁడు.

తా.—నాయికతోడ స్వైరవిహారమునకు ఆటంకముగా పడకటింట చేరియున్న సఖులను త్వరగా తొలఁగించుటకై నాయకుఁడు కన్నులుమూసికొని నిద్రపోవుచున్నట్లు టక్కుచేసినాఁడు. అంతట నాసఖులు నాయికతో 'సఖీ నీవల్లభుఁడు నిద్రపోయినాఁడు, నీవును నిద్ర పొమ్ము' అని హెచ్చరించి వెడలిపోయినారు. అంతట ప్రేమాతిరేకమున నాయిక నాయకుని ముఖమునకు తనముఖమును తగిలింపఁగా ఆతనివదనమున పులక లుప్పతిల్లెను, దానిం గని దొంగనిద్ర యగుట యెఱింగి నాయిక తాఁ జేసిన చాపలమునకు తాను లజ్జపడుచుండఁగా నాయకుఁడు రభసాలింగనాదులచే ఆలజ్జను పోఁగొట్టెను.

అవ ॥ నాయికా ప్రేమాతిశయకృతం స్వకీయం చాపలం సఖ్యాః పురస్తా దాహ - సుప్తోఽయ మితి॥ హే సఖి అయం సుప్తః నిద్రితః - త్వయా ఽపి - సుప్యతాం సుప్తిః క్రియతా - మి త్యుక్త్వా సఖ్యో గతాః - తత స్సఖీగమనా - దనన్తరం పశ్చా - త్ప్రేమావేశితయా - ప్రేమ్ణః - ఆవేశః ఉద్రేకః - సోఽస్యా స్తీతి ప్రేమావేశినీ - తస్యా భావః ప్రేమావేశితా - తయా 'తసిలో రూపచనవన్' ఇతి పుంవద్భావః - తరళయా

చపలయా - మయా - తన్ముఖే తస్య ప్రియస్య ముఖే - మదీయం ముఖం - న్యస్తం నిహితం - తతస్తస్య - ధూర్తస్య వఞ్చకస్య - రోమాఞ్చతః పులకోద్గమాత్ - నయనయోః గలిత నిమీలనే అనృతముకుళనే - జ్ఞాతే విదితే సతి - మమ లజ్జా ఆసీత్, సా చ లజ్జా తేన ధూర్తేన - తత్కాలయోగ్యైస్తత్సమయోచితైః - క్రమైః నార్హ్యమైః - రుపచారైః రి త్యర్థః - అపహృతా నిరస్తేతి - సంబన్ధః. అభిప్రాయో వ్యక్త ఏవ. ఔత్సు క్యం నామ సంచారిభావః. నాయికా స్వీయా మధ్యా చ. నాయకో౽నుకూలః. సంభోగ శృఙ్గారః. అత్ర నస్తగన్ధః. ఆక్షేపో౽లంకారః, యుక్తి రలంకారః. 32.

కోపో యత్ర భ్రుకుటిరచనా, నిగ్రహో యత్ర మౌనం,
యత్రా౽న్యోన్యస్మిత మనునయో, దృష్టిపాతః ప్రసాదః,
తస్య ప్రేమ్ణ స్త దిద మధునా వైశసం పశ్య జాతం,
త్వం పాదాన్తే లుఠసి, న చ మే మన్యు మోక్షః ఖలాయాః. 33.

నాయకునియపరాధాతిశయమునకు కోపించి నాయిక యాతనిని వక్రోక్తుల నిందించుట.—యత్ర ప్రేమ్ణి కోపః భ్రుకుటిరచనా = ఏ యనురాగమందు కోపము(వలసి చేష్ట) బొమముడిచేయుట (మాత్రమో) (అనఁగా పూర్వము ఎప్పుడేని ఎందులకేని కోపము కలిగిన ఆకోపముచేత బొమలు విఱుచుట తప్ప అంతకన్న చేష్టలు అనఁగా కువాళములు తర్జనతాడనములు ఇట్టి యెక్కువచేష్టలు ఏవియు చేయ మన సొప్పనంత ప్రేమాతిశయము ఉండె ననుట. ఇట్లే ఉత్తరవాక్యములయందును అర్థమూహింపవలయును ;), యత్ర విగ్రహః మౌనమ్ = ఎందు (ఏప్రేమ యుండినకాలమందు) కలహము పలుకమియో, యత్ర అనునయః అన్యోన్య స్మితమ్= ఏప్రేమయందు ఊఱడింపు ఒండొరులంగూర్చిన చిఱునవ్వో, యత్ర ప్రసాదః దృష్టిః = ఎప్రేమయందు అనుగ్రహము చూపో, తస్య ప్రేమ్ణః అధునా వైశసం జాతమ్= ఆ (అంతగొప్ప) ప్రేమకు ఇప్పుడు నాశము కలిగినది, తత్ ఇదం పశ్య = అట్టి దీనిని (ఈప్రేమనాశమును) చూడుము, త్వం (మె) పాద అన్తే లుఠసి = నీవు నా పాదముల కడం ద్రెళ్లుచున్నావు, కిం (చ) = అయినను, ఖలాయాః మే మన్యు మోక్షః న = పాపాత్మురాలనయిన నాకు కోప త్యాగము (కోపము తీఱుట) లేదు. పూర్వము నామీఁద నీకు వాస్తవ మయినప్రేమ యుండినప్పుడు ఎప్పుడును ఎక్కువకోపమునకు కారణము కలిగించినవాఁడవు కావు. ఆప్రేమ అలదానిపాలు అయినయిప్పుడు నాకు తీఱనియొగ్గు నొనర్చితివి. ఇఁక నీతో నా కేమి? అని భా.

అవ॥ నాయకస్య అపరాధాతిశయేన కుపితా నాయికా వక్రోక్త్యా త మాహ - కోప ఇతి॥ యత్ర యస్మిన్ ప్రేమ్ణి - కోపో౽మర్షః - భ్రుకుటిరచనా భ్రూవిక్షేపరచనా

మాత్రం - న తు నిర్భర్త్సనాదికం - అత్ర కోపశబ్దేన కోపకృతకర్మ లక్ష్యతే - యత్ర యస్మిన్ ప్రేమ్ణి - విగ్రహో విద్వేషః - మానమభాషణమేవ న విశ్లేషః - విగ్రహశబ్దేనాపి తత్కార్యం లక్ష్యతే - యత్ర యస్మిన్ ప్రేమ్ణి - అనునయః సాన్త్వనమ్ - అన్యోన్యస్య స్మిత మితరేతర దరహసితమాత్రం - న సఖీప్రార్థనాదికం - యత్ర యస్మిన్ ప్రేమ్ణి - ప్రసాదః ప్రసన్నతా - దృష్టిపాతః అవలోకనమాత్రం - నాశ్రుపాతాదికమ్ - అత్ర చతుర్థవాక్యే కవినా యత్రేతి శబ్దో న కృతః తదయుక్తం - 'యత్ర దృష్టిః ప్రసాద' ఇతి వా పాఠః - తస్య ప్రేమ్ణః - అధునా ఇదానీం - వైశసం హానిర్జాత ముత్పన్నం - తదిదం - పశ్య అవలోకయ - వైశసజననమేవ వివృణోతి - కిమితి - త్వం పాదాన్తే పాదప్రాన్తే - లుఠసి పరివర్తసే - ఖలాయాః దుష్టాయాః - మే మమ - మన్యుమోక్షః కోపశాన్తిశ్చ - న భవతీతి సంబన్ధః. అత్ర మన్యుః ప్రియదుష్టతానిమిత్తకః - యథా భాగవతీయే -

'ప్రతిపక్షసకాశాత్తు యః సౌభాగ్యప్రకాశకః
ఉపసర్పేత్సచిహ్నాశ్చ మన్యుస్తత్రోపజాయతే.' ఇతి.

ఖలాయా ఇత్యాత్మని ఖలత్వారోపణేన ప్రియస్య ఖలత్వం జ్ఞాప్యతే; మన్యుమోక్షాభావకథనేన ప్రియస్య అపరాధాతిశయో వ్యజ్యతే. అత్ర నాయికా స్వీయా ధీరా ప్రగల్భా చ, కించ ఖణ్డితా. నాయకో ధృష్టః. మానకృతో విప్రలమ్భః శృఙ్గారః. ఈర్ష్యాక్రోధప్రాయం నర్మ. ఆక్షేపోఽలంకారః. 33.

'సుతను జహిహి మానం, పశ్య పాదానతం మాం,
న ఖలు తవ కదాచిత్కోప ఏవంవిధోఽభూత్;'
ఇతి నిగదతి నాథే తిర్యగామీలితాక్ష్యా
నయనజలమనల్పం ముక్తం, ముక్తం న కిఞ్చిత్. 34.

(హే) సుతను మానం జహిహి = (ఓ) శోభనాంగి మానమును మానుము, పాద ఆనతం మాం పశ్య = అడుగులకు ప్రణమిల్లియున్న నన్ను చూడుము, తవ ఏవం కోపః కదాచిత్ న అభూత్ ఖలు = నీకు ఇట్లు (ఇంత) కోపము ఎప్పుడును కలుగ లేదు గదా, ఇతి నాథే నిగదతి (సతి) = ఇట్లని భర్త పలుకుచు (ఉండఁగా), తిర్యక్ ఆమీలిత అక్ష్యా అనల్పం నయనజలం ముక్తం కిఞ్చిత్ (అపి) న ఉక్తమ్ = అడ్డముగా ఇంచుక మూసి కొనఁబడిన కన్నులుగల దానిచేత (-కలదైననాయిక చేత) విస్తారముగా కన్నీళ్లు విడువఁబడినవి ఏమియు చెప్పఁబడలేదు.

అవ॥ కుపితాం నాయికాం సాన్త్వయతో నాయకస్య స్థితిం కవి రాహ -

కుతస్విదితి॥ హే సుతను శోభనాఙ్గి కాన్తే - మాన ముఖాపణం - జహీహి త్యజ - పాదావనతం పాదప్రణతం - మాం - పశ్యావలోకయ - తవ - కదాచి త్కదాచి దా- కోఽపి - ఏవంవిధః ఈదృశః - కోపో - నాభూ త్ఖలు ఖలుశబ్దోఽనునయే ॥ ని॥ 'ని షేధ వాక్యాలంకా రానునయా ముత్రియాః ఖ' ల్వి త్యమరః- ఇ త్యేవం - వాక్ - నిగదతి వదతి సతి - తిర్యగామీలితాక్ష్యా - తిర్య క్తిరశ్చీనం యథా - ఆమీలితే - అక్షిణీ నేత్రే - యస్యా స్సా తథోక్తా తయా నాయికయా - అనల్పం బహులం - నయనజల మశ్రు - ముక్తం త్యక్తం - కిఞ్చి న్నోక్తం భాషితం తు కిఞ్చి న్నా - స్తీతి సంబన్ధః. 'న ఖలు తవ కదాచి త్కోప ఏవంవిధోఽభూత్' ఇ త్యనేన పూర్వ మ ప్యనేన బహు శోఽపరాద్ధ మితి వ్యజ్యతే, 'నయనజల మనల్పం ముక్తమ్' ఇత్యనేన ప్రసాద పాత్రదు ఖాఽభావ స్సూచ్యతే, 'తిర్య గామీలితాక్ష్యా' ఇ త్యనేన గమ్యమానపరీవాదసంవరణే 'నోక్తం చ కిఞ్చి' దిత్యనేన ఈర్ష్యానువృత్తి స్సూచ్యతే. అత్ర కోపభావశాన్తిః. నాయికా స్వీయా మధ్యా చ. నాయక శ్శఠః. మానకృతో విప్రలమ్భః శృఙ్గారః. అత్ర నర్మస్ఫోటః. 'నర్మస్ఫోట స్తు భావానాం సూచితోఽల్పరస స్తు తై రి' త్యుక్తత్వాత్. జాతి రలంకారః. 38.

గాఢాలిఙ్గన వామనీకృత కుచ ప్రోద్భిన్న రోమోద్గమా
సాన్ద్రస్నేహ రసాతిరేక విగళిత్కాఞ్చీ ప్రదేశామ్బరా
మా మా మానద మాతి మా మల మితి క్షామాక్షరోల్లాపినీ
సుప్తా కి న్ను మృతా ను కిం మనసి మే లీనా విలీనా ను కిమ్? 39.

నాయక వాక్యము.—గాఢ ఆలిఙ్గన వామనీ కృత కుచప్రోద్భిన్న రోమ ఉద్గమా = దిట్టమయిన కవుఁగిలింతచేత కుఱుచవిగాఁ జేయఁబడిన స్తనములయందు వెలికుబికిన గగుర్పాటుయొక్క పొటమరించుటగలది(యు), సాన్ద్ర స్నేహ రస అతిరేక విగళత్ కాఞ్చీ ప్రదేశ అమ్బరా = దట్టమయిన (మిక్కుటమయిన) అనురాగ భావముయొక్క పెంపుచేత జాఱిపోవుచున్న మొలత్రాటితావునందలి వస్త్రముగలది(యు), (ఓ) మానద = (ఓయి) (నా)మానము చెఱుపు వాఁడా, మా మా = వలదు వలదు, అతి మా = అధికము వలదు, మామ్ అలమ్ = నన్నుఁగూర్చి చాలును, ఇతి క్షామ అక్షర ఉల్లాపినీ = ఇట్లని తగ్గిన యక్కరములను పలుకుచున్నది (యునై), సుప్తా, కిం ను = నిద్రించినదాయేమి, మృతా కిం ను=మృతినొందినదా (మూర్ఛిల్లినదా) యేమి, మె మనసి లీనా కిం ను= నామనస్సులో అణఁగిపోయినదా యేమి, విలీనా కిం ను=లయమైనదా యేమి?

నానాయిక స్తనములు కుఱుచలగునట్లుగా అదుమంబడి పులకలతో నిండుకొన్న

బిగికవుంగిలింతలో అనురాగాతిశయముచే పిఱుంద చీర ఎడలి పడిపోవు చుండఁగా, 'వలదు వలదు, వామానము తీయకు, చాలు చాలు, నన్ను వదలు' అను నీయుత్తరములను క్రమక్రమముగా తగ్గుతగ్గుస్వరమునఁ బలికి, ఆనందపారవశ్యముచేత కడకు నిద్రించినదో, మూర్ఛిల్లినదో నామనస్సులో దాఁగి పోయినదో, దానితో, ఐక్యమయిపోయినదో తెలి యని యట్లుగా నిశ్చేష్టురాలై యుండెను.

అవ॥ నాయకోక్తిః - గాఢాలిఙ్గ నేతి॥ గాఢాలిఙ్గన వామనీ కృత కుచ ప్రోద్భి న్నరోమోద్గమా దృఢాశ్లేష ఖర్వీ కృత స్తన సముద్భూత రోమాఞ్చా - సాన్ద్రి స్నేహ రసాతిరేక విగళ త్కాఞ్చీప్రదే శామ్బరా నిబిడ పేమాతిశయ ప్రంసమాన మేఖలాప దాంశుకా సతీ - నాయికా - హే మానద మానం గరిమాణం - ద్యతి ఖండయ తీతి - మానద - స్తస్య సంబుద్ధిః - మా మా అల మలం ॥ని॥ 'మాస్మ మాలం చ వారణ' ఇ త్యమరః-అతి అతిమాత్రం - మా అలం మాం ప్రతి అల మల మి త్యేత న్నివారణే - ఇ త్యనేన ప్రకారేణ - క్షామాక్షరోల్లాపినీ పారవశ్యేన కృశాక్షరం యథా భవతి తథా వ్యాహరన్తీ - అత్ర మామేత్యాది నిషేధబాహుళ్య మధాష్ట్ర్యాత్ - తతః క్రమేణ పారవశ్యాతిశయం ప్రాప్తా వితర్క్యతే - కి మితి - సుప్తా కి న్ను నిద్రితా కి న్ను - కి న్విత్యత్ర వితర్కే - మృతా కి న్ను - మూర్ఛితా కి న్ను - అత్ర మృతి ర్నామ మూర్ఛా - 'దశైవ మరణాసన్నా మృతి రి త్యుపచర్యతే' ఇ త్యుక్తత్వాత్ - మే మనసి - లీనా కి న్ను శ్లిష్టా కి న్ను - విలీనా కి న్వితి సంబన్ధః. 'మనసి మే లీనా విలీనా ను కిమ్' ఇ త్యనేన వితర్కద్వయేన వినష్టబాహ్యానుసంధానస్య అన్తరనుసంధా నం కుర్వతో నాయక స్యాపి పారవశ్యోద్భేదో గమ్యతే. అత్ర ప్రళయో నామ సాత్త్వికభావః. 'ప్రళయో నష్టచేష్ట తే' త్యుక్తత్వాత్. నాయికా పరకీయా కన్యా - యథా శాకున్తలే -

'ముహురఙ్గుళిసంవృతాధరోష్ఠం ప్రతిషేధాక్షరవిక్లబాభిరామం

ముఖమంసవివర్తి పక్ష్మలాక్ష్యాః కథ మ ప్యున్నమితం న చుమ్బితం తత్.'ఇతి. సమ్భోగశృఙ్గారః. అత్ర నర్మస్ఫుర్జః 'నర్మస్ఫుర్జ స్సుఖారమ్భో భయాన్తో నవసం గమః' ఇతి. జాతి రలంకారః. ... ... ౩౫.

పటాలగ్నే పత్యౌ నమయతి ముఖం జాత వినయా,

హఠాశ్లేషం వాఞ్ఛ త్యపహరతి గాత్రాణి నిభృతం,

అశక్తా చాఖ్యాతుం స్మితముఖసఖీద త్తనయనా

హ్రియా తామ్యత్యన్తః ప్రథమపరిహాసే నవవధూః ౩౬.

నవసంగమంబున లజ్జాపరాధీనయయిన నాయికదశను వర్ణించుట.—నవ వధూః = క్రొత్తపెండ్లికూఁతురు, పత్యా పట ఆలగ్నే (సతి) = భర్తవస్త్రమును పట్టుకొన్నవాఁడు (కాఁగా), జాత వినయా (సతీ) ముఖం నమయతి = పుట్టిన (కలిగిన) వినయముకల(దై) ముఖమును వాంచుచున్నది, హఠ ఆశ్లేషం వాఞ్ఛతి (సతి)=బలాత్కారముతోడి కౌఁగిలింతను కోరుచున్నవాఁడు (కాఁగా), గాత్రాణి నిభృతమ్ అపహరతి = అవయములను నిశ్చలముగా వెనుకకుఁదివిచికొనును, ఆఖ్యాతుం అశక్తా సతీ =(ఈయనను నివారింపుఁడు అని) చెప్పుకొనుఁటకు అశక్తురాలై, స్మిత ముఖ సఖీ దత్త నయనా (సతీ)= చిఱునవ్వుతోడి (ఈసయ్యాటమునకు ముసిముసినవ్వులు నవ్వుచున్న) మోముగలవారయిన చెలికత్తెలవైపు (మీరయిన ఈయనచేష్టలను మాన్పుఁడు అనునర్థముగా) నిగుడ్పఁ బడిన కన్నులు (గలదై), హ్రియా అన్తః ప్రథమ పరిహాసె తామ్యతి = లజ్జచేత మనస్సులోనే తొలి సయ్యాటలో శ్రమపడుచున్నది.

తా.—నవవధువు ప్రథమపరిహాసమందు భర్త తనవస్త్రమునంటినంతట వినయముతో మోము వాంచుచున్నది, అతఁడు తన్ను బలాత్కారమునఁ గవుంగిలింపఁ గడంగుడు తాను తనయవయవములను వెనుకకు తగ్గించుకొని నిశ్చలముగా నుంచుకొనుచున్నది, వలదువలదు అని అతనితో చెప్పుటకు ధీగతచాలక, అతనియాసయ్యాటమునకు చిఱునవ్వునవ్వుచున్న తనచెలికత్తెలవైపు 'ఇతనిని మీరయిన నివారింపుఁడు' అనునర్థముగా చూచుచున్నది.

అవ॥ నవసంగమె లజ్జా వ్యాకులాయా నాయికాయాః దశాం కవి రాహ - పటాలగ్నే ఇతి ॥ పత్యౌ ప్రియె - పటాలగ్నె చేలాఞ్చలగ్రాహిణి - సతి - జాత వినయా సతీ - అత్ర వినయశబ్దః కులపాలికాజనోచితాచార వాచకః - ముఖం - నమయతి అవాక్కరోతి, హఠాశ్లేషం ప్రసభాలిఙ్గనం - వాఞ్ఛ త్యభిలషతి సతి - గాత్రాణ్యఙ్గాని - నిభృతం నిశ్చలం యథా భవతి తథా - అపహరతి అపాకర్షతి - ఆఖ్యాతు మేనం నివారయ తేతి వక్తు - మశక్తాఽక్షమా సతీ - స్మితయుక్తం ముఖం యాసాం తాః తథోక్తాః తా శ్చ తా స్సఖ్య శ్చ తాసు - దత్తె విన్యస్తే - నయనే నేత్రే - యయా సా తథోక్తా - ఏవం - ప్రథమపరిహాసే ఆద్యనర్మవ్యాపారె - నవవధూ ర్నవోఢా - హ్రియా లజ్జయా - అన్తః అన్తరఙ్గే - తామ్యతి గ్లానిం భజ - తీతి సంబన్ధః. అత్రాభిప్రాయో వ్యక్త ఏవ. అత్ర వ్రీడా నామ సంచారీ భావః- నాయికా స్వీయా ముగ్ధా చ. నాయకోఽనుకూలః. సంభోగః శృఙ్గారః. సఙ్గెచ్ఛారూపం శృఙ్గారి నర్మ. జాతి రలంకారః. 3౬.

నాపేతోఽనునయేన యః ప్రియనుహృద్వాక్యై ర్న యస్సంవృతో

యో దీర్ఘం దివసం విషహ్య హృదయే యత్నా త్కథఞ్చిద్ధృతః

అన్యోన్యస్య హృతే ముఖే విహితయో స్తిర్యక్కథఞ్చి ద్దృశో
స్సంభేదే సపది స్మితవ్యతికరే మానో విహ స్యోజ్ఝితః. 32.

యః (మానః) = ఏ (కోపము), అనునయేన న అపేతః = (చెలికత్తెల) ప్రార్థనచేత పోదాయెనో, యః ప్రియ సుహృత్ వాక్యైః న సంవృతః = ఏది అనుంగు మిత్రుల మాటలచేతను డిందదాయెనో, యః దీర్ఘం దివసం విషహ్య యత్నాత్ హృదయే కథఞ్చిత్ ధృతః = ఏది నిడుపయిన దినమంతయు ఓర్వఁబడి కడంకతో మనస్సునందు ఎట్లో (కష్టములో) పెట్టుకోఁబడినవో, (సః) మానః = ఆ కోపము, అన్యోన్యస్య ముఖే హృతే (సతి) = ఒండొరుల ముఖము పెడమరింపఁబడినది (కాఁగా), కథఞ్చిత్ తిర్యక్ విహితయోః దృశోః సంభేదే = ఎట్టకేలకు అడ్డముగా నిగుడ్పఁబడిన చూడ్కులయొక్క కలయికలో, స్మిత వ్యతికరే (సతి) = చిఱునవ్వుయొక్క సంబంధము (కలుగఁగా), సపది = తత్క్షణమే, విహస్య = నవ్వి (హాస పూర్వకముగా), ఉజ్ఝితః = త్యజింపఁబడినది. దీర్ఘమ్—సాభిప్రాయము, ఈ యలుక చేత ఎంత సేపటికిని దినము ముగియనట్లు అగపడె ననుట.

అభి.—పగ లంతయు చెలికత్తెలు వేఁడినను మిత్రులు బోధించినను తీఱక హృదయమందు నాటుకొని యున్న యలుక రాత్రి ఏకాంతము కలుగఁగానే పెడమొగంబులనుండి అడ్డముగా నిగిడిన యొండొరుల చూపులు కలసి ముఖవికాసము లుప్పతిల్లుడు నిస్తూలమై పోయినది.

అవ॥ కవే ర్వాక్యం - నాపేత ఇతి॥ యో మానః - అనునయేన ప్రార్థనయా-సఖీనా మితి శేషః - నాపేతః నాపగతః - కించ యః - ప్రియసుహృద్వాక్యైః ప్రియస్య సుహృదః ప్రియసుహృదః తేషాం వాక్యై ర్వచనైః - న సంవృతః న సమాపితః - యః దీర్ఘ మాయతం - దివసం దినం - ॥ సూ ॥ 'కాలాధ్వనో రత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా' - విషహ్య సహిత్వా - యత్నా ద్ధృదయే - కథఞ్చి ద్ధృతః కృచ్ఛ్రేణ ధారితః - సః మానః అన్యోన్యస్య - ముఖే వదనే - హృతే ఆకృష్టే - అపాకృతే స తీత్యర్థః - కథంచి త్కేనాపి ప్రకారేణ - తిర్యక్తిరశ్చీనం - యథా భవతి తథా - విహితయోః కృతయోః - దర్శృష్ట్యోః - సంభేదే సంగమే - స్మితస్య ఈషద్ధసితస్య - వ్యతికరే సంబన్ధే - సతి ఉభయో ర్ముఖవికాసే స తీత్యర్థః - సపది సద్యో - విహస్య హాసం కృత్వా - ఉజ్ఝితః విసృష్ట - ఇతి సంబన్ధః. అత్ర కోపశాన్తిః. నాయికా స్వీయా మధ్యా చ. నాయకోఽనుకూలః. మానానన్తరం సంభోగః. చేష్టాకృతసఙ్గేచ్ఛారూపం శృఙ్గారివర్ష్మ. జాతి రలంకారః. 32.

గతే ప్రేమావేశే, ప్రణయబహుమానే విగళితే,
నివృత్తే సద్భావే, జన ఇవ జనే గచ్ఛతి పురః,
తదుత్ప్రేక్ష్యోత్ప్రేక్ష్య ప్రియసఖి గతాం స్తాం శ్చ దివసాన్,
న జానే కో హేతు ర్దళతి శతధా య న్న హృదయమ్? ౩౮.

నాయకునిచే అసడ్డసేయఁబడిననాయిక సఖితో మొఱపెట్టుకొనుట.—ప్రియసఖి = అనుంగుఁ జెలియా, ప్రేమ-ఆవేశే గతే (సతి) = అనురాగముయొక్క ఉద్రేకము పోయినది (కాఁగా), ప్రణయ బహుమానే విగళితే (సతి) = ప్రేమచేతి యాదరము తొలఁగినది (కాఁగా), సద్భావే నివృత్తే (సతి)=విశ్వాసము పోయినది (కాఁగా), (ఇప్పుడు), జనే జన ఇవ పురః గచ్ఛతి (సతి) = అతఁడు సామాన్యజనుని వలె ఎదుట పోవుచుండఁగా, తత్ (చ) గతాన్ తాన్ దివసాన్ చ= (ప్రియుఁడుచేసిన) యాయవమానమును కడచిపోయిన యా (ప్రేమ) దినములను, ఉత్ప్రేక్ష్య ఉత్ప్రేక్ష్య=తలపోసి తలపోసి, మమ హృదయమ్ = నాగుండె, శతధా న దళతి (ఇతి) యత్ (తత్ర) కో హేతుః న జానే=వేయిగా వ్రయ్యక యున్నందులకు ఏమి కారణమో ఎఱుంగను.

చెలీ, అతఁడు నామీఁది యా ప్రేమావేశమును, ఆయాదరమును, ఆవిశ్వాసమును అన్నిటిని విడనాడి ఇప్పుడు ఎవఁడో పరాయివానివలె నా ప్రోల పోవుచుండఁగా చూచి, ఆపూర్వదినములను స్మరించి స్మరించి నాగుండె ఏల వేయి వ్రయ్యలుగా వ్రయ్యదో చెప్పలేకున్నాను.

అవ॥ ప్రియేణ పరిభూతా నాయికా స్వీయాం దశాం సఖ్యాః పుర స్తాద దాహ- నత ఇతి ॥ హే ప్రియసఖి - ప్రేమావేశే రాగోద్రేకే - గతే అపగతే సతి - తతః - ప్రణయబహుమానే - ప్రణయేన ప్రేమ్ణా - కృతః - బహుమానః ఆదరః - యాదృశో బహుమానః క్రియతే తాదృశ ఇత్యర్థః - తస్మి - న్విగళితే నివృత్తే సతి, తదనన్తరం - సద్భావే సౌజన్యే - నివృత్తే అపయాతే సతి, ఇదానీం జనే - తస్మిన్ జనే - జన ఇవ సామాన్యజన ఇవ- పురః అగ్రతః- గచ్ఛతి వ్రజతి సతి- తత్ప్రియకృత మవమానం చ- గతాన్ యాతాన్ - తాన్ దివసాం శ్చ యేషు దివసేషు సుఖ నోషితం తా నిత్యర్థః - ఉత్ప్రేక్ష్యోత్ప్రేక్ష్య స్మృత్వా స్మృత్వా మమ హృదయం - శతధా శత ప్రకారేణ- న దళతి నభిద్యతే - ఇతి యత్ తత్ర - కో హేతుః కిం కారణ మితి - న జానే నావగచ్ఛా - మీతిసంబన్ధః. అత్ర గతే ప్రేమావేశ ఇత్యాదివాక్యచతుష్టయేన క్రమేణ ప్రేమహాని గమ్యతే. నిర్వేదో నామ సంచారీ భావః - అత్ర నాయికా సాధారణీ. హేతు రలంకారః. ౩౮

చిరవిరహిణో రుత్కణ్ఠార్త్యా శ్లథీకృతగాత్రయో
ర్నవ మివ జగ జ్జాతం భూయశ్చిరా దభినన్దతోః
కథ మపి దినే దీర్ఘే యాతే నిశా మధిరూఢయోః
ప్రసరతి కథా బహ్వీ యూనో ర్యథా చ తథా రతిః. 39.

చిర మెడఁబాసిన పడుచుదంపతుల కలయిక:—చిర విరహిణోః = చిరకాలము ఎడఁబాసినవారును, ఉత్కణ్ఠా ఆర్త్యా శ్లథీకృత గాత్రయోః = మిక్కుటంబగు గోరిక చేతి సెగలుచేత సడలినవిగా చేయఁబడిన మేనులుఁగలవారును, భూయః అభినన్దతోః = మఱల (కూడిక చే) సంతసించుచున్న వారును, (అయిన) యూనోః = ప్రాయపుదంపతులకు, జగత్ నవమ్ ఇవ జాతమ్ = లోకము క్రొత్తదియుంబోలె ఆయెను, తతః దీర్ఘే దినే యాతే (సతి) = అనంతరము నిడుదయైన పగలు కడచినది కాఁగా, నిశామ్ అధిరూఢయోః (తయోః) = రాత్రిని ఎక్కిన (యాదంపతులకు) (ఆదంపతులకు పగలు ముగిసి రాత్రి వచ్చినప్పుడు అనుట) యథా చ కథా బహ్వీ ప్రసరతి తథా రతిః (బహ్వీ) (ప్రసరతి)- ఏవిధముగా (ఒండొరులకై వారు పడిన యాచిరవిరహతాపాది వృత్తాంతముల) సల్లాపము, దీర్ఘమై ప్రవర్తిల్లుచుండునో ఆవిధముగా సురతంబును దీర్ఘమయి ప్రవర్తిల్లుచుండును.

'దీర్ఘ' అనుటచే ఎప్పుడెప్పుడు సూర్యుఁడ స్తమించునా అని పగ లంతయు మిక్కిలి శ్రమపడుచుండి రని భావము. 'ప్రసరతీ' త్యాదిచే రాత్రిచాలసేపు తమ వియోగ క్లేశాదికములం జెప్పుకొనుచు దీర్ఘ సురతంబునం దేలి రని భావము.

అవ ॥ కవే ర్వాక్యమ్- చి రేతి॥ చిరవిరహిణోః చిరకాలవియు క్తయోః- ఉత్కణ్ఠార్త్యా - ఉత్కణ్ఠయా ఔత్సుక్యేన- కృతా - ఆర్తిః పీడా - తయా - శ్లథీకృతగాత్రయో రవసాదితశరీరయో - ర్భూయః పున - రభినన్దతోః సంతుష్యతోః - సమాగమేనేతి శేషః - యూనోః యువతి శ్చ యువా చ యువానౌ ॥ సూ॥ పుమాన్ స్త్రియా, ఇత్యేక శేషః - తయో - శ్చిరా ద్బహుకాలాత్ - జగ ద్భువనం - నవం నూతన- మివ - జాతం ఉత్పన్నం - తతో -దీర్ఘే ఆయతే - దినే అహని - కథ మపి కృచ్ఛ్రేణ - యాతే - సతి - అత్ర దినస్య దీర్ఘతా ప్రతిపత్తి గాఢరుసన్నిధివశా దన్యోన్యస్యం భావశాద్యభావే నేత్యవగ న్తవ్యం - నిశాం రాత్రి - మధిరూఢయోః తయోః బహ్వీ - బహుళా - కథా సల్లాపః - యథా యేన ప్రకారేణ ప్రసరతి ప్రవర్తతే - తథా తేన ప్రకారేణ- రతిః రతం - చ - ప్రసర తీతి సంబన్ధః. చిరా త్సంగతయో ర్విరహిణోః పరస్పర శ్లేషకథనం ఇతరేతర మపి సుఖావహ మితి భావః. హర్షో నామ సంచారీభావః. నాయికా స్వీయా మధ్యా చ. నాయకో ఽనుకూలః. ప్రవాసాన న్తర సంభోగశృఙ్గారః. జాతి రలంకారః.

దీర్ఘా తోరణమాలికా విరచితా దృష్ట్యైవ సేన్దీవరైః,
పుష్పాణాం ప్రకర స్స్మితేన రచితో నో కున్దజాత్యాదిభిః,
దత్త స్స్వేదముచా పయోధరభరే ణార్ఘో న కుమ్భామ్భసా,
స్వై రేవావయవైః ప్రియస్య విశత స్తన్వ్యా కృతం మఙ్గళమ్. ౪౦.

కాంతుఁడు ప్రవాసమునుండి రాఁగా కాంతకుం గలిగిన సంతోషముయొక్క చిన్నెలను వర్ణించుట:-

తన్వ్యా = సుందరిచేత, విశతః ప్రియస్య = (ప్రవాసమునుండివచ్చి యిల్లు) సొచ్చుచున్న కాంతునికి, దీర్ఘా తోరణ మాలికా దృశా ఏవ విరచితా ఇన్దీవరైః న = నిడుదయైన తోరణపుదండ (ద్వారముమీఁది పూదండ) చూపుతోనే గ్రుచ్చఁబడినది నల్లగలువలతో గాదు, (అతనిని దూరమునుండియే ద్వారమునుండి నిడువాలిక కన్నులాన మిక్కిలి వీక్షించిన దనుట), పుష్పాణాం ప్రకరః స్మితేన రచితః కున్దజాత్యాదిభిః నో=(ముంగిలిలోనగు తావుల పూవుల చల్లుట చిఱునగవుతోనే చేయఁబడినది మల్లెలు జాజులు లోనగువానితోఁ గాదు, (మల్లెలకన్నను జాజులకన్నను రమణీయముగా చిఱునవ్వు నవ్వుచుండిన దనుట), అర్ఘః స్వేదముచా పయోధర భరేణ దత్తః కుమ్భ అమ్భసా న=అర్ఘ్యోదకము చెమటను తొరుఁగుచున్న వలుదచన్నులతో ఇయ్యఁ బడెను కలశ జలముతోఁ గాదు, (సంతోషాతిశయముచేత అర్ఘ్యోదకము తేరం దోఁపక చెమరుగ్రక్కుచున్న యుబుకు స్తనములు గలదై చూచుచుండెననుట), (ఈవిధముగా), స్వైః ఏవ అవయవైః మఙ్గళం కృతమ్ = తన యవయవములతోనే (ప్రవేశ) మంగళము జరుపఁబడియెను.

ఇందు ప్రియుఁడు వీథిలో దూరమున వచ్చుచుండఁగా ఎదురుచూచుట, ముంగిటం బ్రవేశించి మోవులుగలయఁగా చిఱునగవు, గృహమధ్యముం జొచ్చి దరిసినంతట చెమరును, అను క్రమము, వాకిట తోరణము, ముంగిట పువ్వులు, మధ్యరంగమున నర్ఘ్యము, ననుక్రమముతో సుసంగతంబుగా నున్నది.

అవ ॥ కవే ర్వాక్యమ్- దీ ర్ఘేతి॥ దీర్ఘా ఆయతా-తోరణమాలికా తోరణ స్రక్ - దృష్ట్యైవ - విరచితా నిర్మితా - ఇన్దీవరై నీలోత్పలై- న విరచితా- పుష్పాణాం కుసుమానాం - ప్రకరః ప్రక్షేపణం - స్మితేన - రచితః కృతః - కున్దజాత్యాదిభిః మాఘ్యమాలత్యాదిభిః - కుసుమవిశేషైః నకృతః - ఆచారార్థం గృహాంగణేషు పుష్పావకిరః క్రియతే - అర్ఘః ఉపచారవిశేషః - స్వేదముచా స్వేదం ఘర్మం ముఞ్చతీతి స్వేదముక్ - తేన పయోధరభరేణ కుచభారేణ - దత్తః - కుమ్భామ్భసా కలశోదకేన న దత్తః, ఏవం తన్వ్యా నాయికయా - విశతః దేశాన్తరా దాగత్య గృహం ప్రవిశతః -